

GYÖNGYÖSI ÉS A „PORÁBUL MEGÉLEDETT PHOENIX”

(A „Porábul megéledett Phoenix” történeti vonatkozásainak és Gyöngyösi politikai magatartásának kérdéséhez.)

Gyöngyösi Istvánra vonatkozó irodalmunk általában egyetért abban, hogy a *Porábul megéledett Phoenix* jóval nagyobb mértékben tekinthető történeti jellegű költeménynek, mint akár a *Murányi Venus*, akár Gyöngyösi bármely más alkotása. Hogy azonban ez a történetiség milyen forrásokra támaszkodik, annak kiderítésére már kevesebb történt. Holott a források kérdésének tisztázása nemcsak adatszerűleg látszik érdekesnek, hanem azért is, mert ismeretükben mód nyílik a költő történetiszemléletének, előadása hitelességének, költői munkamódszerének vizsgálatára is. Sőt, a forráshasználat elemzése természetesen vezet át az utóbbi években meglehetősen elhanyagolt Gyöngyösi-kutatás további kérdéseire, egyrészt a *Porábul megéledett Phoenix* egész politikai irányvonalának, s a mű ugyancsak politikai tényezők által befolyásolt sorsának kérdéséhez, másrészt ahhoz a problémakörhöz, hogyan illeszkedik be Kemény János története Gyöngyösi politikai fejlődésének vonalába. Az alábbiakban elsősorban ezekre a kérdésekre keressük választ. Feladatunk azonban elengedhetetlenné tette azt is, hogy végigtekintsünk mind a politizáló Gyöngyösiről irodalomtörténetünk által eddig felvázolt sokféle értékelésen, mind Gyöngyösi politikai szempontból jelentősebb alkotásain, kísérletet téve végül a költő politikai magatartásának részben új szempontokból történő megvilágítására.

1.

Badics Ferenc, Gyöngyösi életművének legkitűnőbb ismerője a költő életrajzában röviden foglalkozik a *Porábul megéledett Phoenix* forrásainak kérdésével. Megállapítja, hogy Gyöngyösi a Lónyay Annával atyafiságban álló — Anna első férje a nádor unokatestvére volt — Wesselényi Ferenc nádor udvarában szerezhette tudomást az eposzban elbeszéltekről; emellett felhasználta Kemény emlékiratait is — konkrétan Keménynek a rabságban írt röpiratát —, sőt valószínűleg Keménynek és Lónyay Annának Kemény tatár rabsága idején folytatott levelezését, amelyhez szintén a nádor udvarában juthatott hozzá. Végül kijelenti Badics, Gyöngyösi „Kemény rövid fejedelemsége történetét s a nagyszőlősi ütközet leírását is jó forrásból meríthette, mert ezek hitelességét az újabban kiadott egykorú jelentések is megerősítik”¹

Ezek az önmagukban helyes megállapítások nem merítik ki azonban mindazt, ami a *Phoenix* forrásairól megállapítható, amellett Kemény emlékiratainak forrásként való említésével azt a látszatot keltik, hogy Gyöngyösi Kemény Önéletírását is felhasználta, aminthogy Pintér irodalomtörténete szerint Gyöngyösi a Kemény János emlékezete megírásakor „jó hasznát vette Kemény János kéziratos önéletrajzának is”². Ez a megállapítás teljesen téves, hiszen Kemény Önéletírása az 1648. év tárgyalásánál megszakad, a *Phoenix* pedig 1656. évi eseményekkel kezdődik. Gyöngyösi forrásai között tehát nem maguk az emlékiratok említ-

¹ BADICS FERENC: Gyöngyösi István élete és költészete. Bp. 1939. 154—155.

² PINTÉR JENŐ: A magyar irodalom története. Bp., é. n. I. k. 354.

hetők, hanem Kemény egy másik munkája, a *Ruina exercitus Transylvanici* c. főírat, amelyre Badics is hivatkozott, félreértést okozóan nevezve ezt az írást is „émlékirat”-nak.³

Igy, bármennyire kézenfekvőnek látszik is az Önéletírás forrásként való felhasználása, ezt a feltevést egyelőre el kell vetnünk, s figyelmünket az egykorú források más csoportjai felé kell fordítanunk. Közismert, hogy az eposz három könyvre, de emellett két nagyobb részre tagolódik. Míg az első két könyv sokat megőrzött a *Murányi Venus* epithalamium-jellegéből, a 3. könyvben a mű historiás énekké válik, s a szerelmi történet csak itt-ott színezi a politikai és katonai események elbeszélését. Nyilvánvalónak látszik, hogy ennek megfelelően Gyöngyösi más források alapján dolgozott az első két könyvben, mint a harmadikban.

A mű első része semmi egyebet nem tartalmaz, mint a hősnő bemutatását, Kemény kísérleteit Anna megszerzésére s végül a szerelmesek találkozását. A történelem ezekben az eseményekben még nem szól bele; így nem is szükséges más forrás használatát feltételeznünk, mint Gyöngyösinek a nádori udvarban szerzett, Badics által is említett szóbeli értesüléseit. Kemény Önéletírását Gyöngyösi, úgy látszik, nem is ismeri; hiszen Lónyay Anna családjának, első házasságának leírása után nagyon is természetesen volna a hős múltjának, eseményekben gazdag politikai pályájának rövid bemutatása. Erre azonban Gyöngyösi — nyilván forrásanyag hiányában — kísérletet sem tesz; Keménnyel minden előzetes tájékoztatás nélkül akkor találkozunk, amikor gerendi birtokán sétálgatva hírt hall Anna özvegységéről — pontosan 1656 nyarán.⁴

Feltűnő azonban az 1. könyvben a két főhős mellett egy harmadik személy gyakori szerepeltetése. Décsei Bálint ez, Kemény egyik nemes faraiarisa. Décsei jelen van az 1. könyv 2. részében terjedelmesen leírt vadászaton; őt küldi Kemény Wesselényi Istvánnak, Anna első férjének temetésére — már ekkor, mint szerelme hírvivőjét —; neki tárja fel Kemény érzéseit, aggodalmait, s további küldetési során ő hozza el az igent mondó Anna gyűrűjét és kendőjét Keménynek.⁵ Az 1. könyv 307 szakaszából 113 szakasz ír le olyan jeleneteket, amelyekben Décseinek kifejezetten szerepe van, ami, tekintve a kitérők, elmélkedések nagy terjedelmét, igen jelentős százalék; az ábrándozó Kemény és a gyászoló Anna között ő viszi előre a cselekményt. Bár — mint mellékszereplőnek — bemutatására Gyöngyösi nem fordít gondot, annyit megtudunk róla, hogy tréfálkozni szerető, ügyes, a színleléshez is értő, ugyanakkor urával együttérző, hűséges ember.

Décsei valóban történelmi személy. Erdélyi köznemes, akit Kemény is említ Önéletírásában, mint egyik kísérőjét az 1644—1645. évi hadjárat téli szünetében megtett moldvai útja alkalmával.⁶ Önként adódik a feltevés: Décsei Kemény 1662-ben bekövetkezett halála után az özvegy mellett maradt, akinek megbízásából járhatott a nádor udvarában, s itt alkalma adódhatott arra, hogy Gyöngyösinek személyesen mesélje el szerepét urai házasságának történetében. A Lónyay vagy a Wesselényi család levéltára talán tartalmaz Décsei pályájára vonatkozólag olyan adatokat, amelyek ezt a feltevést alátámaszthatnák.

³ Erre a közkeletű tévedésre Riedl és Császár már egyetemi előadásaikban felhívták a figyelmet. (RIEDL FRIGYES: A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. Jegyezte és kiadta Csoma Kálmán. Bp. 1908. Soksz. 85—86., CSÁSZÁR ELEMÉR: A katolikus visszahatás korának költészete. Jegyezte Tóth Lajos. Bp. 1933. Soksz. 223.) Riedl szerint egyébként Gyöngyösi egy családtagtól hallhatott az események részleteiről; Császár szerint Kemény állítólagos titkosírással írt, ma ismeretlen történelmi műveiből, vagy magától Lónyay Annától szerezhette értesüléseit.

⁴ Az 1. könyv eseményeinek nagy része alig több mint egy hónap leforgása alatt mehetett végbe: Wesselényi Istvánt 1656. nov. 26-án temették, és 1657. jan. közepén Kemény már útban van Lengyelország felé. (L. a Wesselényi temetésére kibocsátott meghívólevelet. Vasárnapi Újság, 1856. 40. sz.)

⁵ 1. könyv, 2—5. rész. Gyöngyösi műveit Badics Ferenc kiadásából idézzük. (Gyöngyösi István összes költeményei. I—IV. k. Bp. 1914—1937. Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz.)

⁶ Kemény János Önéletírása és válogatott levelei. Bp. 1959. (Magyar Századok) 294.

A *Phoenix* 2. könyve jóval sokrétűbb anyagot tartalmaz, mint az első. Gyöngyösi itt már nem is elégedett meg kizárólag szóbeli forrásokkal; itt-ott írásos források használata is bizonyítható.

A 2. könyv 1. része, amely a lengyelországi hadjárat előkészületeit, magát a hadjáratot, Erdély gyásztát s Anna első kétségbeesését írja le, eléggé általánosságban mozog. Megírásukhoz Gyöngyösi nem lehetett szüksége különösebb forrástanulmányokra. Jóval pontosabb a 2. rész, amelyben egy tatár rabságból szabadult erdélyi katona számol be Annának a történetéről. A hadjárat elbeszélése itt is rövid, mindössze tíz szakaszra terjed, de eléggé konkrét: az elbeszélő beszámol az erdélyi seregeknek a kozák és svéd seregekhez való csatlakozásáról, Krakkó és más helységek elfoglalásáról, majd a szövetségesek elszakadásáról, az erdélyi tábor tévelygéséről, éhezéséről, végül a lengyelekkel kötött kényszerű békéről. Kétségtelen, hogy a lengyel hadjáratnak ezek voltak a leglényegesebb eseményei, — ezért egyelőre ne vonjunk le következtetést abból a tényből, hogy Bethlen János erdélyi kancellár *Rerum Transylvanicarum libri quatuor* című, 1663-ban és 1664-ben megjelent munkájában ugyanezeket a mozzanatokot emeli ki a lengyel hadjárat elbeszélésénél.⁷ A hadjárat vázolója után az elbeszélő előadja a sereg fogságba esésének történetét; ez az elbeszélés, mint Badics is megállapította, Keménynek a fogságban írt és kéziratban terjesztett *Ruina exercitus Transylvanici* c. röpiratát követi,⁸ elhagyva belőle a költőileg kevésbé hatásos részletmozzanatokot, két fő pont: Rákóczi és a seregek elválása, és az utolsó ütközet színes, de tárgyilag hű rajzát adva.

A 2. könyv következő részei Kemény fogságát ismertetik. Minthogy Gyöngyösi számos olyan részletet ad itt elő, amelyet a kortörténetírók nem említenek és Kemény fennmaradt levelei sem utalnak rájuk, — amilyen Kemény összeláncolása a janicsárral, a kán fogadtatása Neszterfejérvárott vagy utóbb a 9. részben a kiszabadulók és a kísérő tatárok között lejátszódó epizód — nagyon valószínűnek látszik, hogy ezek Kemény egy vagy több kísérőjének, a rabságot vele együtt szenvedett katonájának vagy más szemtanúknak elbeszélésére épülnek. Ezek kiléte bizonytalan; egyikük talán Boros Pál lehetett, Anna nemes szolgája, aki a 7. rész 1—11. szakasza szerint úrnője megbízásából többször is meglátogatta a raboskodó Keményt, s akiről a jegyespár levelezése is megemlékezik. Boross a rabságból való hazatérésekor is Kemény mellett volt, s így szemtanúja lehetett a 9. részben elmondott említett jelenetnek.⁹

A rabságról írott könyv nagy részét a szerelmesek egymás után való vágyódásának kifejezése, illetve levelezésük alkotja. Badics az eredeti és a Gyöngyösi-féle levelek tartalmi és hangulati hasonlóságánál fogva feltételezi, hogy Gyöngyösi olvashatta Kemény és Anna leveleinek másolatait. Ez a — bővebben nem tárgyalt — feltételezés csakugyan indokoltnak látszik; bár az adott helyzet nagyjából meghatározza a levelek tartalmát, néhány konkrét egyezés is felfedezhető, mégpedig elsősorban Anna levelei és Gyöngyösi szövegei között. Így 1658 szeptemberében és novemberében írott leveleiben arra biztatja Keményt, ne sajnálja jószágait a váltságdíj kifizetésére fordítani; „Isten kegyelmedet az sarc megadásra is reá segíti”; ő sem sajnálja a magátét; „hiszen magamra nézendő jószágomból is az mi kevés maradott, készebb leszek megválni, s azzal is segíteni kegyelmed sarcát”.¹⁰ Gyöngyösi Annája így ír:

... az Isten megtartott magadat,
Csak felhozza megént szabad világotat,
Többet ad, s megtölti ürült tárházadat.

(2. k. 5. r. 20. sz.)

⁷ 1663. évi amsterdami kiadás. 38—39.

⁸ Kemény János Önéletírása és válogatott levelei. 361—368.

⁹ A levelezést kiadta Tóth Ernő: Kemény János és Lónyay Anna levelezése. 1656—1662. (Történelmi Tár. 1900. 161—218.) Borossra vontakozó megjegyzések az 1659. júniusi-augusztusi levelekben, a 185—189. lapokon.

¹⁰ Történelmi Tár. 1900. 178—181.

Saját magát illetően pedig:

Készb vagyok éretted mindenemet adnom,
Egy köz condorában rongyosan maradnom,
Mint tégedet nehéz fogságodban hadnom,
S azzal örök-képpen tüled elszakadnom.

(Uo. 28. sz.)

Amikor híre jár a raboskodó Kemény fejedelemjelöltségének, Anna kijelenti: „... csak az én Istenem nekem azt engedje megérnem, hogy még életben kegyelmedet láthassam, mert az Istent hívom bizonyosságul, hogy soha kegyelmednek méltóságos állapotjára nem vágyok, hanem csak szabadulására”. S máskor újra: „Az Istentől én is bizony kegyelmednek soha méltóságot nem kívánnék, hanem csak szabadulást. Lenne azé az méltóság, az ki bírhatná”.¹¹ Gyöngyösinél:

A fejedelemség akár kié légyen,
Nem irigylem dolgát, akire az mégyen,
Téged a fogságbul csak Isten kivégyen,
Sok várásom után én előmben tégyen.

(Uo. 19. sz.)

Végül még egy mozzanat: 1659 júliusában Lónyay Anna, válaszolva Kemény egy megjegyzésére, így ír: „Irja kegyelmed, hogy ha kegyelmednek Isten szabadulást ad is, nagy két nyavalyát hoz magával: egyik az vénség s másik az szegénység”, — s megnyugtatta Keményt, hogy ő is szenved mindkét betegségben.¹² Gyöngyösi Kemény Jánosa ezt így fejezi ki:

Ő penig egyebet a fejér vénségnél,
Orcát halványító sárga betegségnél,
Barátság nem tudó komor szegénységnél
Nem hozhat, s több ehez hasonló ínségnél.

(2. k. 7. r. 14. sz.)

Badics megállapításához mindössze annyit tehetünk hozzá, hogy Gyöngyösi nem lehetett a levelek másolataira utalva: az eredeti levelezés ugyanis a Wesselényi-levéltárban található, s így ezeket talán maga Lónyay Anna bízta Wesselényi nádor őrizetére.

A Kemény-eposz 3. — Kemény János fejedelemségéről és haláláról szóló — része, mint említettük, az első két résszel szemben már kifejezetten történeti jellegű elbeszélés. E rész forrása csakugyan történeti mű volt: Bethlen János már idézett erdélyi kortörténete. Gyöngyösi nem tett egyebet, mint a Keményre vonatkozóan nemcsak kortárs, de szemtanú tollából származó, frissen megjelent latin nyelvű művet maga elé tette, és az egymást követő események láncolatát kivonatossan — pontosan kimutatható rövidítésekkel, illetve bővítésekkel — versbe foglalta, elbeszélésébe csak néhány más forrásból származó részletet vegyítve. (Így az is világos, hogy a 2. könyv említett szakaszaihoz — a lengyel hadjáratról — a költő ugyancsak Bethlentől merítette anyagát.)

A *Phoenix* 3. könyvének és Bethlen szövegének (203—288. 1.) egybevetése meggyőzhet arról, hogy Gyöngyösi sok vonatkozásban rendkívüli hűséggel követte forrását. Egy vagy két részletből eltekintve semmit sem változtatott az események sorrendjén, feláldozva a történeti hűség kedvéért az eposzi szerkesztést is. A 3. könyv 1. részének 38—42. szakaszától kezdve, melyekben arról esik szó, hogy Erdély urai közül sokan megunták Barcsay ingatagságát, s felkéri Keményt, vegye kezébe a kormányt (Bethlen, 203. 1.), ez a párhuzamosság

¹¹ Uo. 178., 182.

¹² Uo. 186.

folyamatosan nyomon követhető.¹³ Egyes pontokon a párhuzamosság már olyan fokú, hogy Gyöngyösi verses szövege nem más, mint Bethlen prózájának magyar nyelvű versbe foglalása.

Gyöngyösi, 3. k. 2. r. 18—21. sz.

Barcsay Görgényben van őrizetben; tárgyal s megegyezik Keménnyel. Megígéri, „Hogy oltalmat nem kér ezután senkitől, Sem török, sem tatár, sem más akárkitől, Feloldgya az hazát néki tött hititül, Várand a gyűlésnek kimenetelitül.”

Gyöngyösi 3. k. 4. r. 71—75. sz.

Kemény elcsüggedt:

„Alig bírja magát háborult szívében,
Hogy így fogyatkozott bizott reményében,
Nehezen érzése könyvet hoz szemében,
Hazáját elhadni szánja illy igyében.”

De

„Igy hozta a szükség a bal szerencsével.
Mit tégyen? Nem bírhat azok erejével.”

Máshol az egyezés lazább, de az események azonosságán túl feltűnő a gondolatok azonossága is:

Gyöngyösi, 3. k. 5. r. 5—16. sz.

Kemény kétségbeesése az ország pusztulásán.
Nem akar oktalanul kockáztatni,
„Azt viszont tartaná nagy alacsonyágnak,
Hírében s nevében mocskos csorbaságnak,
Ha felvévén igyét egyszer az országnak,
Örvényében hadná a nyomoruságnak.”

Természetes ugyanakkor, hogy a két mű összefüggésének megvannak a műfajok különbözősége által megszabott korlátai is. Számos részlet, név, esemény, amelyekről Bethlen megemlékezik, Gyöngyösi művéből kimaradt; a teljes anyag költői feldolgozásra nem lett volna

¹³ A két szöveg teljes szembeállításának közlése túlságosan hosszadalmas lenne; egy részlet is, úgy véljük, igazolja állításunkat:

Gyöngyösi, 4. r. 1—3. sz.: Kemény kétségbeesik a haza pusztulása felett s elhagyja Erdélyt. (Bethlen, 230.)

Gy. 4. r. 4—5. sz.: Kemény Boncidánál találkozik a Bécsből kedvező választ, ígéreteket hozó Bánffyval. (B. 231.)

Gy. 4. r. 6—9. sz.: Kemény folytatja visszavonulását. A tatárok üldözik, pusztítják az országot. (B. 232.)

Gy. 4. r. 10—13. sz.: Ali pasa is üldözi Keményt. Nyaláb váránál táborút. A tatárok Munkács, Huszt vidékét dúlják. (B. 237—238.)

Gy. 4. r. 14—24. sz.: Kemény aggályai, elővigyázatossága. (B. 243. mindössze ennyi: „A fejedelem övével együtt félholt volt Erdély romlása miatt.”)

Gy. 4. r. 26—30. sz.: A Zemplénnél tartózkodó Kemény hírt kap a császári segítség megindulásáról. Reményei felélednek. (B. 243.)

Gy. 4. r. 31—34. sz.: Anna Huszton tartózkodik. A segítőcsapatok megérkezése előtt Kemény találkozik vele. (B. 244.)

Gy. 4. r. 35—41. sz.: Kemény találkozik Montecuccolival, aki bemutatja seregeit. (B. 244.) Bethlen művének két egykorú kiadása — Nagyszében 1663. és Amsterdam 1664. — azonos lapszámon és beosztással jelent meg. A következőkben közölt néhány Bethlen-idézet Waczulik Margit magyar fordításából való: Erdély öröksége. Bp. 1941. V. k. 204—238.

Bethlen, 213—215. l.

Barcsay ígérete: „sem az ottomán portától, sem senki mástól nem kér segítséget, sőt feloldja a neki tett hűségeskü alól az országot összes rendjeit, és esküvel erősíti meg, hogy elfogadja, bármit is határozzon a legközelebb tartandó országgyűlés.”

Bethlen, 252. l.

„Kemény fejedelem elcsodálkozott Montecuccoli tervének hallatára, és reménységéből egy pillanat alatt a legteljesebb kétségbeesésbe zuhanva, alig tudta visszafojtani könnyeit. A szükség azonban arra kényszerítette, hogy engedelmeskedjék.”

Bethlen, 257. l.

Kemény „az ország szorongattatásáról... hallva nagy aggodalmakat állt ki. Bevallotta, hogy nyílt csatában szembezállni gyenge, de alávalóságnak tartotta, hogy elhagyja őket.”

alkalmas. Másfelől viszont Gyöngyösi szükségesnek érezte a többé-kevésbé száraz történeti anyag költői feldíszítését is. Mint maga mondja utószavában: „mivel hogy... a poesist is követtem ezen verses historiáskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közben vetésével”, a valóságos történeti események „nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve”, nem pedig Tinódi módjára „csupán csak a dolgok valóságát” beszélve el.¹⁴ Ezt a célt az 1—2. könyvben a bőven ömlő mitológiai hasonlatok, terjedelmes levelek és monológok, részletező leírások szolgálták, többnyire teljesen beleolvadva az elbeszélés folyamatába. A 3. könyvben azonban ezek a betoldások — a többi részeknek Bethlen szövegével való összhangzása folytán — élesen elkülöníthetők, sőt, ezek a betoldások kevés kivétellel Bethlenre épülnek, Bethlen egy-egy rövid megjegyzését bővítik ki hosszabb leírással vagy elmélkedéssel.

A legterjedelmesebb önálló részlet az Erdély ellen induló török sereg 106 szakaszra terjedő, nagy kedvvel s bizonyára személyes — Gyöngyösi füleki seregbírósága idején szerzett — élmények alapján megírt seregszemléje (3. k. 3. r. 1—106. sz.). Ugyanebbe a műfajba tartozik Montecuccoli seregének rövid bemutatása (4. r. 35—41. sz.), — ezt Bethlen is megteszi, de csak egy mondatban — s egy pillantás a Kemény ellen Nagyszőlősnél felsorakozó törökökre (6. r. 75—81. sz.). A betoldások másik csoportja természetábrázoló jellegű: az 5. részben, Gyöngyösi terjedelmes, színes leírásokat iktat közbe a tél beálltáról (36—44. sz.) és a váratlan, január elején bekövetkező olvadásról (68—85. sz.). Bethlen mindkét tényre csak röviden utal, mint az események szempontjából jelentős körülményekre. Végül két betoldás kapcsolja a mű harmadik könyvét az első kettőhöz: Gyöngyösi néhány szakaszt szentel Kemény és Anna egy rövid találkozásának, s hosszasan írja le végső búcsújukat — Bethlen említi mindkét találkozást, de teljesen röviden, tárgyilagosan. (Gyöngyösi: 4. r. 31—34. sz. és 5. r. 86—111. sz.; Bethlen: 244. és 270. l.)

Míg mindezek a betoldások a mű költőiségét szolgálják, a Bethlen szövegétől való további lényeges eltérések már nem esztétikai igényből születtek. Bennük egy határozott, s a Bethlenétől eltérő politikai célkitűzés körvonalai rajzolódnak ki: törekvés Kemény alakjának hősiessé, minden folttól mentes, eszményi megformálására. Bethlen János Kemény kancellárja volt; mellette volt az 1660. késő őszi bevonulástól kezdve az 1662. januárjában lezajló nagyszőlősi vereségig. Azelőtt azonban Barcsaynak, utóbb Apafinak szolgált ugyanebben a tisztségben; s már akár politikai tekintetektől vezetve — művét Apafinak ajánlotta —, akár őszinte meggyőződésből: mindenesetre csendes rosszindulattal, fojtott gyűlölködéssel ír Keményről. Bár általában elismeri személyes képességeit, mégis inkább hatalomvágyó, indulatos, kétszínű, vérengzésre hajló fejedelemnek festi; a végső vereséget pedig egyedül az ő késedelmességének, fejvesztettségének tulajdonítja. Nem lehet itt feladatunk e kép nagyon is vitatható hitelének bírálata, mindössze annyit kell megállapítanunk, hogy Gyöngyösi — anélkül, hogy az események előadásán lényegesen változtatna — Keményt önfeláldozó hazafinak, tragikus végű hősnak mutatja be. Ezt a célt szolgálja a 3. könyv betoldásainak legnagyobb része: Kemény pályájának rajza; megfontolásainak, lelkiállapotának a döntő pillanatokban történő bemutatása; néhány kisebb esemény; végül néhány általános jellegű eszmefuttatás is.

Kemény pályáján a fejedelemmé-választatás leírásakor tekint át Gyöngyösi. Megemlíti ősenek, Kemény Simonnak önfeláldozását, gyermekkori, még Bethlen Gábor idején tanúsított hősiességét, s a két Rákóczi György melletti katonai és politikai szolgálatait. Bár e részlet nem túl hosszú, s inkább általánosságokban mozog, néhány konkrétuma mégis arra vall, hogy Gyöngyösi a 3. könyv írásakor már ismeri Kemény *Önéletírását* — amiről az eposz elején még nem tett tanúságot (3. k. 2. r. 24—39. sz.).

Gondosabban kidolgozott ennél Kemény politikai s egyben emberi magatartásának rajza fejedelemsege esztendejében. Kemény, látva és szánva Erdély pusztulását, késznek érzi

¹⁴ Badics-kiadás, II. k. 204.

magát minden áldozatra, vére kiontására is, hogy hazáját „szép szabadságban” szemlélhesse (1. r. 34—37. sz.). Hogy e sorokban Kemény Bethlen Farkashoz írt levelének szavai visszahangoznak-e — „maroknyi kicsiny véremet kiadni hazámért én nem szánom”¹⁵ — nehéz volna megállapítani — mindenestre Gyöngyösi hitelesen ábrázolja azt a szemléletet, amellyel az Aranyosmeggyesen élő Kemény Erdély felé tekintett. Mielőtt a döntő lépést megtenné, még egyszer átgondolja a feladatot s nehézségeit, s elhatározza, hogy, ha a törökkel nem tud megegyezni, a király segítségét fogja kérni. Átlátja a kockázatot, „de honnya szerelme szívét ingerelvén, Készül oltalmára jó reményt nevelvén” (1. r. 45—65. sz.). Gyöngyösi nem téved; bár Kemény kezdetben leplezte valóságos szándékait, bizalmas levelei — elsősorban Wesselényi nádorhoz és Csáky Istvánhoz —, bőségesen igazolják itt leírt fontolgatásait s a meg született elhatározást.

Mielőtt azonban a döntő lépésre — a császárhoz fordulásra — sor kerülne, Gyöngyösi jónak látja még egy epizóddal aláhúzni Kemény kényszerhelyzetét. Bethlennel egyezően beszéli el, hogy Kemény kísérletet tett a porta megnyerésére, míg azonban Bethlen Keményt eleve rosszhiszeműnek rajzolja a törökkel szemben, Gyöngyösi egy Konstantinápolyba szökött erdélyi nemesnek, Budai Péternek ott elhangzó hazug rágalmaival indokolja, hogy Keménynek végül nincs más útja, mint hogy a portai adóra gyűjtött pénzen hadakat fogadjon a török ellen (2. r. 46—50. sz.). Kemény egyértelmű eljárásának aláhúzására Gyöngyösi még egy apró eszközt használ: Bethlen sorrendjét megbontva, mintájánál jóval később említi meg azt a körülményt, hogy Kemény Bécsbe küldi Bánffy-t a segítség kieszközlésére.

Ugyanígy menti fel Gyöngyösi minden felelősség alól Keményt a Barcsay-testvérek s más erdélyi nemesek halálát illetően. Bethlen részletesen és Keményt vádolva ír Lázár Györgyről és Barcsay Gáspárról, akiket a bevonuló csapatok ölnek meg; a dévai őrség néhány ellenálló tagjának, Barcsay Ákosnak és Andrásnak, s végül Budai Zsigmondnak kivégeztetéséről, illetve megöletéséről. Gyöngyösi Barcsay Gáspár, Lázár és a dévaiak történetét egyszerűen mellőzi; a többi esetben pedig határozottan állást foglal Kemény mellett: a praktikáival elfogatására okot adó Barcsay Ákos kétes körülmények között bekövetkezett megöletését hangsúlyozottan a véletlennek tulajdonítja; Budai Zsigmond „úgy fizetett, amint érdemlette”; a hitlevelét megszegő Barcsay Andrást pedig Kemény jogos bosszúja érte el (2. r. 56—62. sz.).

A továbbszövődő események során Keménynek menekülnie kell az Erdélybe nyomuló török-tatar seregek elől. Ebben a helyzetben Gyöngyösi ismét szükségesnek érzi, hogy rámutasson hőse lelkiállapotára (4. r. 14—24. sz.). Kemény nem gyávaságból menekül:

Nem tartana semmi kárt szép életében,
Ha azzal használna honnya szükségében

— de ok nélkül nem akarja hazáját rontani, s várja a kedvezőbb körülményeket, mivel

Több győzdelmet hoz a váró okosság
Mint az habahurgya vakmerő bátorság.

S amikor Montecuccoli seregével megegyezve Erdélybe indul: „Kemény öröme is alig fér szívében”, alig várja, hogy fegyverrel „népéért mutassa készségét” (4. r. 42—54. sz.).¹⁶ Gyöngyösi hangsúlyozza, hogy Kemény ezzel a szándékával a fejedelmek legfőbb kötelességének kíván eleget tenni,

Mivelhogy a tisztai a fejedelmeknek,
Hogy méltóságokat uralló népeknek,

¹⁵ Kemény János Önéletírása és válogatott levelei. 409. 1660. szept. 12. kelt levél.

¹⁶ E részletnek Bethlennél mindössze egy rövid megjegyzés felel meg arról, hogy az erdélyiek felvidúlnak és bizonyosra veszik a győzelmet. (244.)

Ostromlási ellen minden veszélyeknek,
Oltalmi legyenek-s paisi ezeknek.

Úgy viselnek méltán fejedelemséget,
Ha fegyverben vannak, s tesznek vitézséget.

Keménynek erre a hősi magatartására Gyöngyösi ismételten rámutat; (5. r. 5—16., 21—29., 49—67., 119—123. sz.)¹⁷ a szerencsétlenségek csak fokozzák a hős

szép hazájához állhatatosságát,
Hí szeretetinek igaz valóságát,

s tisztában van azzal is, hogy

nem is mondatik más élet életnek,
Hanem kit jó hír, név s böcsület követnek.

...

Tudván, ezek által, meghalván is, élnek.

Ilyen előzmények után a zárójelenet sem lehet más, mint a hős korábbi magatartásának vérrel való megpecsételése. Az utolsó csata előtt Kemény lelkesítő beszédet intéz katonáihoz (6. r. 50—66. sz.), s visszautasítja a rossztól tartó Teleki Mihály javaslatát, hogy ő maga ne vegyen részt a harcban (6. r. 87—90. sz.). A véres csatában (6. r. 91—114. sz.), lováról leesve, hívei nélkül magára maradva „böcsületes halált tökéll el szívében”, s bár „virágzik vala már a teste sebekkel”, csak hosszas küzdelem után sikerül őt dzsidákkal halálosan megsebesíteni, s ekkor

Drága skárláttáival kifolyott vérének,
Béburított földén harcoló helyének
Nem bírhatván tovább sok sebet testének,
Lőn végre eleste s vége életének.

Így pecsételte meg édes hazájához
Szíves szeretetit...

(6. r. 114—115. sz.)

Mindebből egyéb forrásaink keveset tudnak: a fennmaradt rövid csataleírások nem említik a nagyon valószínűen elhangzott beszédet, nem tudnak a Teleki-jelenetről, s a lóról való lezuhanástól eltekintve nem ismerik a csata részleteit sem.

Ez az eszményi vonásokkal megrajzolt hős azonban végül mégis elbukott. Gyöngyösi nem hátrálhat meg a feladat elől, hogy e bukást megindokolja. Bethlennél, mint említettük, a bukás okai készen állnak Kemény jellemében. Gyöngyösi helyzete nehezebb, de néhány betoldással mégis meg tudja magyarázni a történeteket. Mindenekelőtt a világ hiúságára, a szerencse változandóságára hívja fel az olvasó figyelmét (4. r. 55—59. sz.); azután a Keményt segítő császári csapatok felelősségére utal: nemcsak a járvány tette harcképtelenné őket, maguk is kerültek a harcot, holott „röstség s várakozás nem ver ellenséget, A gyorsaság mutat harci nyereséget”. De „a magyarokban is nincs a régi jó vér”, elfajzottak vitéz eleiktől, nemesség és közrend egyaránt (4. r. a 64—65. sz. közötti — utóbb kihagyott — 31 szakaszban). A felelősség alól azért Gyöngyösi sem menti fel teljesen Keményt: az, hogy az utolsó vállalkozásban nem sikerült döntő csapást mérni a még megosztott ellenségre, az ő késedelmességének tudható be (6. r. 24—28. sz.), a végső vereségnek pedig nem kis részben az ő és emberei elővigyázatlan-

¹⁷ E részleteknek részben megvannak rövid megfelelőik Bethlennél, a 257. és 267. lapokon.

sága az oka — „a nemes elmét is köti néha vakság” — s a vakság ezúttal végzetessé vált (6. r. 36—39. sz.). Ezt a két vádat is Bethlentől veszi át Gyöngyösi, de jóval tompítottabban, a kérdést az általánosságok felé terelve fordítja őket Kemény ellen, s az eposz utolsó sorai még inkább csökkentik jelentőségüket: „Isten a seregek ura s erőssége”, s az nem ér célhoz, akit ő elhagy.

Ilyen módon sikerül Gyöngyösinek, anélkül, hogy forrásától elszakadna, Kemény alakját az eposzi hős magaslataira emelnie. A portré ezáltal, úgy érezzük, nem veszít hiteléből; mindaz, amit forrásaink alapján Keményről tudunk, megengedi az adatok ilyen irányú interpretálását is.

Más kérdés a Gyöngyösi által közölt, máshonnan nem ismert részletek hitelességének problémája, mind műve részletesebben vizsgált 3. könyvében, mind az első két könyvben. Gyöngyösinek fő forrásához való szoros ragaszkodása azonban megengedi azt a feltevést, hogy Gyöngyösi azokat az eseményeket is források alapján rögzítette meg, amelyeknek forrásait nem ismerjük, minden valószínűség szerint azért nem, mert ezek szóbeli közlések lehettek. Mind a szerelmi történet, mind a tatár rabság eseményei, úgy érezzük, a valóság vis. zaadásának igényével íródtak, s a lírai, elmélkedő vagy színező betoldások épp úgy csak függelékei a valóság elbeszélésének, mint a 3. könyvben. Ezt a megállapítást támasztja alá az is, hogy mindazok az események, melyekre Gyöngyösín kívül nincsen más támpontunk, nagyon is összeváganak a történelem Keményének leveleiből, önéletírásából kibontakozó jellemével. Ahogyan Annát már férje temetésén megkéri; ahogyan Anna szerelmének megnyerésekor elfordul Censabriától — egy régi széljegyzet szerint Barcsay Annától —, akit talán nemcsak szolgálai hitegettek; ahogyan rabsága szenvedéseit méltósággal, megtörhetetlenül viseli; ahogyan kis csapat élén husángokkal indul a szabadulását meggátolni készülő, fegyverüket éppen letett tatárok ellen: mindez csak kiegészíti Kemény egyéniségének néhány vonásáról — vállalkozó kedvéről, személyes bátorságáról, szükség esetén ravasz, a színleléshez is értő jelleméről — meglevő ismereteinket. Ugyanez áll a végső csata leírásának más forrásokból nem ismert részleteire is. Igaz ugyan, hogy ezt a csatát Gyöngyösi költői szempontból sem írhatta meg másképpen, mint éppen így; de ez nem zárja ki azt, hogy lehettek szemtanúk, akik többet tudtak a csata lefolyásáról s Kemény sorsáról, mint Bethlen vagy Szalárdi. Csakhogy ezek nem a főemberek sorából kerülhettek ki, akiket Kemény utolsó pillanatban, árulástól tartva, eltávolított maga mellől — Gyöngyösi szerint a harc hevében sodródtak el tőle —, hanem a mögötte álló sereg közkeletűi közül, akikkel utóbb Gyöngyösi könnyen találkozhatott. Egy feljegyzés egyébként mégis maradt Kemény utolsó perceiről; s ez alátámasztja Gyöngyösi ábrázolását: egy császári katona állítólag látta őt egyedül harcolni, mikor seregei már futottak.¹⁸ Végül is érthető, hogy ezt erdélyi forrás nem erősíti meg: ki vallja be szívesen, hogy látta elesni fejedelmét, s nem sietett segítségére?

Van azonban egy pont Gyöngyösi eposzában, ahol eltér nemcsak forrásaitól, de a valóságtól is. Bethlen János részletesen feljegyzi Apafi Mihály fejedelmé-tételének történetét; beszél visszavonulásáról a benyomuló Keménnyel szemben, helyzetéről Segesvárra zárkózva. Gyöngyösi ezzel szemben Apafinak nevét sem írja le. Kemény egyetlen ellenféllel áll szemben: a törökkel; ő tartja hatalmában, ő sanyargatja Erdélyt. Bár hallunk egy homályos célzást az erdélyi török-pártról (5. r. 52. sz.), ez a párt sohasem lép színre. 1661 telén, amikor Ali pasa kivonul Erdélyből, Gyöngyösi szerint Ibrahim pasára hagyja az országot (5. r. 62. sz.), s ettől kezdve Gyöngyösi őt szerepelteti Apafi helyett: Ibrahim adja hírvil Alinak Kemény érkezésétől ő szorul be Segesvárra „minden népével” (5. r. 113—114. sz.), s a megérkező török segéd,

¹⁸ Zani gróf levelei Erdély állapotáról. 1661—1664. Közli V. S. Századok, 1892. 606. — Gyöngyösi a főemberek eltávolításának jelene helyett a fent említett Teleki-epizódot mondja el. Nem látszik lehetetlennek, hogy ezt a változtatást a Lónyay Anna és Teleki közötti, később ismertetendő kapcsolat vagy általában Teleki további pályája indokolja.

csapatokat is Ibrahim fogadja (6. r. 19—20. sz.). „A benn lévő török s azzal más közös nép Romlott reményében lesz ezzel megént ép” — mindössze ennyiben vesz tudomást Gyöngyösi arról, hogy Segesvárra Erdély új fejedelme zárkózott be, s a török segédc csapatok éppen az ő hatalmának megvédésére érkeztek. Mi lehet az oka ennek a ferdítő, sőt megtévesztő eljárásnak?

Talán nem tévedünk, ha Apafi elhagyását a *Phoenix*-ből több okra vezetjük vissza. Az egyik eszmei jellegű. Kemény harca a török ellen-folytatott évszázados élet-halál harc egy fejezete volt, Gyöngyösi így is kívánta ábrázolni. Ha azonban elmondja azt, hogy Keménnyel fejedelemsége végső hónapjaiban egy erdélyi ellenfejedelem áll szemben: a képlet egyszerre bonyolultabbá válik, a nemzeti ügy könnyen a pártoskodás színezetét öltheti fel; a helyzet megértéséhez legalábbis olyan bonyolult politikai magyarázatokra volna szükség, amelyeket Gyöngyösi nem érezhetett verse *foglalásra* alkalmasnak. Költői szempontból Apafinak a török pasával való behelyettesítése valóban teljesen jogosult, — lényegében a történeti valósággal sem ellenkező, hiszen az igazi úr kétségtelenül a török volt ekkor Erdélyben.

A másik ok, amiért Gyöngyösi nem vehetett tudomást Apafiról, közvetlenül politikai jellegű. Bár Erdély nem az a jelentős tényező többé, ami az elmúlt évtizedekben volt, utóbb, a bújosok mozgalmaiban szerepe nem jelentéktelen. A főúri összeesküvés szervezésekor így nem lett volna célszerű, ha a nádor familiárisa Erdély fejedelmét sötét színekkel festi le, törökbérencként tünteti fel — holott műve koncepciója szempontjából nem tehetne másképp, Ezt a kényes kérdést jó érzékkel, gyakorlott politikai ügyességgel szinte észrevétlenül kerülte meg Gyöngyösi. Végül az is valószínű, hogy a költő már a mű írásakor számított erdélyi olvasóközönségre. Az Erdélybe való eljuttatás vagy elterjesztés érdekében pedig nem nyilatkozhatott elítélő szavakkal Apafiról, akinek Keménnyel való személyes ellentéte az évek folyamán úgyszólván elvesztette aktuális politikai jelentőségét.

Ez a kérdés azonban már nem tartozik a *Phoenix* forrásainak és hitelességének tárgyköréhez, s a mű politikai vonatkozásainak területére vezet át.

2.

Vajon mi volt Gyöngyösi célja Kemény alakjának és sorsának idealizált bemutatásával? Mai irodalomtörténetírásunk hajlamos arra, hogy Gyöngyösi munkássága alapkövének a feudális uralkodóosztály kiszolgálását, a főúri pártfogóinak való hízélgést tekintse. A *Murányi Vénust* illetően ez az álláspont majdnem elfogadhatónak látszik. A *Phoenix* esetében azonban nyilvánvalóan más a helyzet. Kemény János 1662-ben elesett a nagyszőlősi csatán. A törökök újjongtak, Apafiék fellélegzettek, Bécsben vállat vontak s Lipót császár konvencionális sorokban fejezte ki részvétét az özvegynek. Kinek akart hát hízelegni Gyöngyösi éppen ennek a történetnek papírra vetésével?

Hogy a problémához közelebb férközhessünk, mindenekelőtt a mű megírása időpontjának meghatározását kell megkísérelnünk. Badics 1674-re teszi a *Phoenix* befejezését;¹⁹ a bevezető sorok alapján elismeri ugyan, hogy Gyöngyösi nem sokkal a *Murányi Vénus* kiadása — 1664 — után foghatott munkához, de úgy gondolja, hogy Gyöngyösinek a következő évek zaklatott eseményei során kevés ideje lehetett az írásra. A Koháry és Gyöngyösi közötti levélváltás néhány sorát — Gyöngyösi restelkedik, hogy versekre vonatkozó régi ígéretének még mindig nem tett eleget — Badics a *Phoenix*-re vonatkoztatja, s mindössze erre alapozza a befejezés 1674-i dátumát. Badics Koháryra való célzásnak tekinti az 1693. évi *Phoenix*-kiadásnak azt a megjegyzését is, mely szerint a kéziratok „elidegenítettén” a szerzőtől, „oly helyre kerültek volt, az honnét nehezen lehetett” visszaszereznie, ekkor is csak elrongyoltan, hiányosan.²⁰

Véleményünk szerint a Kemény-eposz megírásának a Badics által megjelölt években nem sok értelme lett volna; épp így érthetetlennek látszik, miért éppen a Kemény-problémától

¹⁹ Badics-kiadás, II. k. 365—366.

²⁰ Uo. 366—367.

teljesen távol álló Koháry lenne az, akihez Gyöngyösi a mű kéziratát elsőnek juttatja el. Emellett — mint a Badics adatai által szintén meg nem győzött Riedl megállapítja — ha Gyöngyösi a *Phoenixet* Koháry részére írja, bizonyára neki is dedikálja a megjelenéskor, s nem Apornak, akit nem is ismer.²¹ Konkrét adatok e kérdést illetően nem állanak rendelkezésre; a mű politikai irányvonalának vizsgálata azonban lehetővé teszi, hogy Badics feltevését egy más, valószínűbb feltevéssel helyettesíthessük.

A *Kemény János emlékezete* ellenzéki szellemű alkotás. Nem Kemény személye teszi azzá, hiszen ő, ha Erdély fejedelme volt is, Béccsel szövetségben kívánta megmenteni hazáját a végzetesnek látszó török veszedelem elől. Csakhogy Keményt épp ez a szövetséges hagyta cserben: a császári csapatok valóságos és fiktív okokra hivatkozva meghátráltak a törökkel való megütközés elől, végső fokon ezzel idézve elő Kemény bukását. Így Kemény története — minden magyarázat nélkül is — vérlázító, felháborító olvasmány a kor magyarjai számára: világosan hirdeti, hogy Bécs eljátszotta jogát a Magyarország feletti uralomra.

Gyöngyösi nem elégszik meg azzal, hogy erre a körülményre az események pusztá elbeszélésével hívja fel a figyelmet. Nem teszi ugyan műve vezetőszelméjévé Bécs hűtlenségét, egy ponton azonban, burkoltan, de kitér rá: abban a 31 szakaszban, amelyet utóbb, az 1693. évi kiadás alkalmával már kihagyott a szövegből, — akár óvatosságból, akár mivel elvesztette aktualitását.²² Elismeri itt, hogy a német csapatok nem bírják a magyar éghajlatot — „régikoporsója országunk ezeknek” — de hozzáteszi, hogy a dicstelen véget restségük, késlekedésük okozza: míg „máskáló” hadviselésükkel kerülnek az ellenséget, a ragály áldozatai lesznek, ahelyett, hogy a vitézség jeles próbái közt lennének halálukat. Gyöngyösi rövid gondolatmenete ezzel Zrínyinek Montecuccoli ellen írott röpiratához kapcsolódik: Zrínyi — nyíltabban, szenvedélyesebben, szakértelemmel, de éppúgy a késlekedést hányja Montecuccoli szemére, mint Gyöngyösi.²³

Ugyanezt a burkolt ellenzékiéget árulják el a további kihagyott szakaszok. Ezekben Gyöngyösi a magyar nemesség elpuhultságát, elfajzottságát, s a közvitézek fegyelmetlenségét, rendezetlenségét korholja. Magában véve ez még nem ellenzéki hang, de azzá teszi a kitérést befejező, a felelősséget az ország vezetőire hárító, az adott körülmények között talán hangsúlyosnak szánt két sora:

Mindazáltal, ha még lenne jó vezére,

Meg tudna javulni ezeknek is vére. (A kihagyott részlet 28. szakasza.)

—melyek érdekes módon ismét Zrínyi röpiratának egy gondolatát juttatják eszünkbe: „... lehetséges ugyan, hogy a katonai fegyelem ismeretlen Magyarországon, — s bizonyára a mi hibánkból —, mégis hiszem, hogy könnyű volna meghonosítani, ha kimagasló hadvezér állhatna a magyar hadak élére”.²⁴ Ezt a gondolatot másutt más irányból világítja meg Gyöngyösi: a fejedelmi méltóságról szólva — fent idéztük — hangsúlyozza, hogy a fejedelem tiszte, hogy

²¹ RIEDL id. egyetemi jegyzete, 77. Ugyanő jegyzi meg, hogy a Koháry-Gyöngyösi levélváltás fent idézett megjegyzései éppúgy vagy sokkal inkább vonatkozhatnak a Rózsa-koszorúra, melyet Gyöngyösi szintén jóval a megjelenés előtt írt, s utóbb valóban Kohárynak ajánlott.

²² Hogy ezek a szakaszok valóban Gyöngyösitől származnak, s nem későbbi interpolációk, azt az egykorú kéziratok tanúsága mellett (I. Badics-kiadás, II. k. 362—363.) az is bizonyítja, hogy Gyöngyösi az olvasóhoz intézett utószavában egy olyan sorra hivatkozik, amely éppen ebben a 31 szakaszban fordul elő (Bellona sisakját kevés aki vágja).

²³ Válasz Montecuccoli Rajmund tábornagy röpiratára. Megj. magyar fordításban: Zrínyi Miklós Hadtudományi munkái. Bp. 1957. 412—418.

²⁴ Uo. 415. Részletes vizsgálatot igényelne, ismerte-e Gyöngyösi Zrínyi írásait, vagy csak a korszak általános elterjedt nézeteit foglalta versbe. Nem lehetetlen, hogy további részletekhez — a változandóságról, az elővigyázatatlanságról — szintén találhatnánk párhuzamos Zrínyi-idézeteket.

népe pajzsa legyen, s a fegyver tesz méltóvá a fejedelemségre. Példákkal fejezi ki ugyanezt a 2. könyv elején is, Nagy Sándortól Mátyás királyig sorolva fel és magasztalva a hadi dicsőségre törekvő uralkodókat és hadvezéreket. E körülmény hangsúlyozása nem látszik véletlennek akkor, amikor a Habsburg-király a vasvári békével méltatlanul és mindenáron letette a fegyvert, s lemondott arról, hogy a magyar nép oltalma legyen a fenyegető törökkel szemben.

A *Phoenix* politikai állásfoglalását világítja meg végül az a mód, ahogyan Gyöngyösi Erdélyt szemléli: nemcsak II. Rákóczi Györgyöt kíséri teljes rokonszenvével — még inkább, mint Zrínyi — hanem az egész szerencsétlen végű 1657. évi lengyelországi hadjáratot is, amely pedig mindvégig Bécs legmerevebb ellenzése között ment végbe (2. k. 1. r. 24—34. sz., 42—50. sz., 3. k. 1. r. 18—33. sz.), s résztvevő sorokat ír Erdély ebből következő pusztulásáról.

Ez a szemlélet kétségtelenül erősen eltér a *Murányi Venus*-ban kifejtett nézetektől, ahol Wesselényi mint a császár legodaadóbb híve érdemelte ki az ünneplést, s I. Rákóczi György mint a békeség megbontója, a haza boldogulásának veszélyeztetője szerepelt, — ha uralkodása törvényes voltát a költő nem tekintette is kétségesnek. Álláspontja alakulásával azonban Gyöngyösi nem áll egyedül: ugyanazt az utat teszi meg, amit pártfogója, a nádor. Wesselényit a vasvári béke, a Habsburg-uralom súlyosodása s a német zsoldosok dúlásai — az első láncszem talán még Kemény cserbenhagyása volt — szembefordították a Habsburgokkal: 1666-ban élére állt egy bár óvatos, rosszul szervezett, gyökértelen, de mégiscsak az ország függetlenségének visszaszerzésére törekvő összeesküvésnek. S nem hiszem, hogy véletlennek tekinthetjük, ha a nádor familiárisa új hangot üt meg egy olyan művében, amelyhez nagyjából az összeesküvés szervezésének kezdetekor fog hozzá. Gyöngyösi az új politikai vonal propagálására vállalkozik a *Phoenix*-ben; ha távolról, ha óvatosan is, de Wesselényi Habsburg-ellenes célkitűzéseinek szolgálatába állítja művét.

E politikai szempontok mellett természetesen személyes-családi összefüggések is közrejátszhattak Kemény János történetének feldolgozásában. Wesselényi 1659—1661-ben kapcsolatban állott a fejedelemségre törő és fejedelem Keménnyel; Lónyay Anna pedig első férje után atyafiságban is állott a nádorral. Gyöngyösi — mint láttuk — a nádor udvarában bőségesen szerezhetett forrásanyagot elbeszéléséhez; s az sem lehetetlen, hogy maga Lónyay Anna is ösztönözte második házassága történetének s férje fejedelemségének megírására.²⁵

Ilyen körülmények között valószínűnek látszik, hogy Gyöngyösi az 1665 körül megkezdett mű befejezését nem halogatta, s talán már Wesselényi 1667-ben bekövetkező halála s az összeesküvés nem sokkal későbbi felfedeztetése előtt készen állott vele, esetleg egy általunk nem ismert első változatával. Persze az sem lehetetlen, hogy az események gyorsabbak voltak tollánál, s a katasztrófa bekövetkezett, mielőtt elbeszélése végére jutott volna. Kétségtelen, hogy akkor is folytathatta művét, hiszen az politikai célkitűzéseit nem tekintve is népszerűsége számíthatott, s ha a nádornak már nem, de legalább az özvegy fejedelemasszonynak támogatására. Legkésőbb 1670-re azonban a *Phoenix*-nek már készen kellett állania, s ha nem lett volna készen, folytatása feleslegessé vált volna. Az ekkor bekövetkező politikai események ugyanis lehetetlenné tették, hogy a munka megjelenjék, aminthogy az első kiadással Gyöngyösinek csakugyan 1693-ig várnia kellett.

Az ok, amiért az új alkotás ekkor nem láthatott napvilágot az elbeszélés továbbélt hőse, Lónyay Anna sorsának alakulásában keresendő. Az özvegy fejedelemasszony ekkor politikailag olyan mértékben válik lehetetlenné, hogy róla a királyi Magyarországi területén egy ilyen jelentős, ünnepi hangú költemény nem hagyhatta el a sajtót.²⁶

²⁵ RIEDL egyetemi előadásai, 85.; Császár előadásai, 224.

²⁶ Hasonló az ok, amiért a *Murányi Venus* sem ért a XVII. században újabb kiadást: elképzelhetetlen, hogy az összeesküvés felfedeztetése előtt meghalt Wesselényiről és a szintén erősen kompromittált özvegyről írott történet — a hős királyhűségét magasztaló részletekkel — ezekben az évtizedekben közkézen foroghasson.

Lónyay Annáról mind történetírásunk, mind irodalomtörténetünk méltatlanul megfeledkezett. Alakját, amelyet Gyöngyösi a várakozás, vágyódás, kesergés halvány színeivel festett meg, elhomályosította Széchy Mária élettelebb, hatásosabb képe. Pedig kevés asszony futott be olyan érdekes pályát a XVII. századi Magyarországon, mint éppen Lónyay Anna. S minthogy ez a pálya, úgy véljük, hatást gyakorolt a *Phoenix* sorsára: talán nem felesleges itt röviden áttekintnünk felette.

A nagyhatalmú, vagyonos főúr, Lónyay Zsigmond középső leánya, Aranyosmeggyes úrnője mintegy harminc éves lehet, amikor először özvegyen marad.²⁷ Nem sok idővel Wesselényi István halála után kezét Keménynek ígéri. Mielőtt azonban eljegyezhetnék egymást, Kemény a lengyelországi hadjárat fővezéréként eltávozik, s tatár rabságba esik. Anna meghatározó hangú leveleket vált fogoly jegyesével,²⁸ s közben energikusan közreműködik a nagyösszegű sarc előteremtésében. A hazatérő Keménnyel házasságra lép, s rövid boldogság után rossz sejtelmekkel telve vesz részt a fejedelemség évének izgalmaiban és szenvedéseiben. 1662 elején ismét özvegy; a források feljegyzik kitörő gyászát, s azt a tettét, hogy agyonlövötte férjének a csatából gazdátlanul hazaérkező lovát.²⁹

Többé nem megy férjhez. Egyetlen életben maradt fia, Wesselényi Pál ekkor még gyermek. Anna menedéket és támogatást nyújt Kemény János fiának, Simonnak, aki egy ideig kísérleteket tesz arra, hogy királyi támogatással apja örökébe lépjen. Simon azonban hamarosan letesz megvalósíthatatlan terveiről, kegyelmet nyer és visszatér Erdélybe³⁰; Apafihoz áll Teleki Mihály is, aki Kemény halála után néhány évig a Lónyay Anna fennhatósága alá tartozó kővári vár kapitánya.³¹ Anna magára marad, s úgy látszik, férje emlékét ápolja; terjedelmes, szépen megírt leveleinek fordulatain olykor Kemény stílusának hatása érezhető. E levelek melyek egyéniségének energikussá, kissé keménnyé válásáról tanúskodnak, egyben politikai érdeklődését, jóértesültségét is elárulják.³² Ugyanakkor a kulturális problémáktól sem áll távol: alapítványokat tesz „a pogányság igája alá vettetett” debreceni kollégium támogatására.³³ Apafiék úgy érzik, gyűlölettel tekint feléjük: 1668-ban azt beszélik, Zólyomit és híveit támogatja: „ha mindenét elkölti is, mégis segíti, csak az ura haláláért álljon bosszút rajtunk”.³⁴

Anna politikai szemlélete az évtized végére talán az események, talán felnövő fia, Wesselényi Pál hatására megváltozik. Amikor 1670-ben a felvidéki vármegyék Habsburg-ellenes mozgalmához Szabolcs és Szatmár megye is csatlakozik, a felkelők oldalára áll. A vidék nemesei megint csak Aranyosmeggyesen tanácskoznak, s az Aranyosmeggyes melletti Gombás erdőben lezajló, a zsákmánnyal megrakodott császári katonaságot elpusztító összecsapásban nemcsak maga Wesselényi Pál, s az ő és Lónyay Anna emberei vesznek részt, de a harcra a jelet az aranyosmeggyesi várban elsültött ágyúk adják meg.³⁵ A császári katonaság bosszút

²⁷ Lónyay Anna születési éve nem ismeretes. Egyetlen támpont, hogy nővére, Zsuzsanna 1622-ben született, s a három leány Gyöngyösi szerint nagyjából egy időben ment férjhez, a korkülönbség tehát nem lehetett nagy közöttük. Minthogy Anna a középső, születési évét 1623—1626 közé helyezhetjük. — Lónyay Anna életét csak az irodalom alapján ismertetjük; levéltári kutatások bizonyára számos homályos pontra vethetnének fényt.

²⁸ Történelmi Tár. 1900. 161—218.

²⁹ BETHLEN JÁNOS id. műve, 289.

³⁰ SZILÁGYI SÁNDOR: Erdélyország története tekintettel művelődésére. Pest 1866. II. k. 303—308. és 312.

³¹ Lónyay Anna és Teleki ekkori levelezése: Teleki Mihály levelezése. Szerkeszti GERGELY SÁMUEL. II—III. k. 1906—1907., passim.

³² Magyar hölgyek levelei. Közli DEÁK FARKAS. Bp. 1879. 323—329.; Teleki Mihály id. levelezése, IV—V. k. 1908—1910., passim.

³³ SZÜCS ISTVÁN: Debrecen város történelme. Debrecen 1871. II. k. 609.

³⁴ Teleki-levelezés, IV. k. 331. Bornemisza Anna Teleki Mihályhoz 1668. augusztusában.

³⁵ PAULER GYULA: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. II. k. Bp. 1876. 22—24. Az ütközet egykorú vagy közel egykorú leírása: SZIRMAJ ANTAL: Szatmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete. Budán 1809. I. k. 169—171.

esküszik. Anna abban a veszélyben forog, hogy elhurcolják. Wesselényi Pál aggódik anyja miatt, aki „rettenetesen fél is, mint asszonyember dolga”.³⁶ Kérésére, s Kemény volt hívének, Bánffy Dénesnek unszolására Teleki kis sereget küld Aranyosmeggyesre, amely éjnek idején Erdélybe szökteti a fejedelemasszonyt.³⁷ Anna Gerendre, a Kemény-kastélyba költözik, s itt él tizenkilenc esztendőn át, kibékülve Apafiékkal, a familiárisból többé-kevésbé jóindulatú pártfogóvá vált Teleki oltalmában. Aranyosmeggyes bástyáit a császáriak levegőbe röpitik, magyarországi birtokai zálogbirtok-képpen a kamara kezére jutnak.³⁸

Megpróbáltatásai ezzel nem érnek véget. Wesselényi Pál 1674-ben a Habsburgok ellen szervezkedő bújdosók vezére lesz, majd Thökölyvel szemben háttérbe szorul, s 1679-ben ellentétbe kerül a Thökölyt támogató Erdéllyel, elsősorban magával Telekivel.³⁹ A helyzet Lónyay Annát is érinti; leveleiben méltatlankodik, hogy szinte rabságban tartják, nem engedik, hogy jószágairól ellássa magát, holott mióta Erdélyben él, gondolatban sem vétett Apafiék ellen.⁴⁰ Wesselényi végül is lemond a bújdosók vezetésének igényéről. De Anna nem sokáig élvezhet nyugalmat: 1685-ben, nem tudni, milyen cél érdekében, magyarországi kapcsolatokat keres, úgy, hogy a szatmári császári kapitány ismét elragadásával fenyegetődik, az erdélyi rendek pedig megintik, „az oda ki való irogatásnak és más módon folytatott tudósításoknak hadjon békét”, inkább a haza csendességét igyekezzék előmozdítani.⁴¹ Végül is lépéseket tesz, hogy a királytól kegyelmet nyerjen. 1689-ben csakugyan visszakapja — haláláig tartó használatra — birtokait,⁴² s a hetvenedik évéhez közelgő fejedelemasszony visszatérhet Meggyesre.⁴³ Halálának évét nem ismerjük; 1694 júliusában, amikor a kincstár felbecsülteti birtokait, bizonyára már nincs az élők sorában.⁴⁴

Lónyay Anna életé utolsó éveinek eseményei s a *Phoenix* megjelenése feltehetőleg kapcsolatban állanak egymással. A kapcsolat természetére vonatkozóan azonban nincsenek adataink. Vajon Anna birtokában volt-e az a bizonyos elrongyolt kézirat, amelyet Gyöngyösi Anna hazatérésekor végre visszaszerezhetett; vagy a kézirat emlegetése csak ürügy volt, és a közlést a fejedelemasszonynak adott királyi kegyelem tette lehetővé, — nehéz lenne eldönteni. Az sem lehetetlen, hogy a megjelenetésre Anna halálával nyílt mód, akár azért, mert életében nem engedte közzétenni a legszemélyesebb élményeit tárgyaló művet, akár mert csak halálával borult fátyol arra a körülményre, hogy a Bécs által cserbenhagyott hős özvegye egy évtized múltán egy Habsburg-ellenes mozgalom aktív résztvevőjévé vált.

³⁶ Teleki Mihály levelezése, V. k. 268—270. Ui. írja: „Én, az Isten látja lelkemet, éjjel sem alhatom az anyám miatt. Veszne mindenünk, csak jöhetne, s valami szörnyű becstelenség rajta ne esnék.”

³⁷ Bánffy Telekihez, 1670. jún. 5.: Teleki-levelezés, V. k. 276. Teleki utasítása Pelei Ferenchez, az Annáért küldött csapat vezetőjéhez: uo. 285.

³⁸ KÁROLYI ÁRPÁD: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1886. 131—134., és: Szatmár vármegye. Bp., é. n. (Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSKY SAMU.) 36—37. — A császáriak még azután sem tettek le Lónyay Anna elfogatásának tervéről. „Kemény Jánosné asszonyom levelét megolvastván Hajster uram — írja Hedri Benedek 1670 júliusában — kérdi, hol vagyon Gerend és micsoda helyen van? ide hány mélyföld? Nagy harag vagyon öngagságára az okból, ha öngagsága nem löjtetett volna hármat Medgyesen, az öfelsége vítéit az gombási veszedelem nem találta volna.” (Teleki-levelezés, V. k. 311.)

³⁹ DÉCSÉNYI GYULA: Thököly Imre és Wesselényi Pál mint vetélytársak. Századok, 1885. 520—532., 614—620.

⁴⁰ Teleki-levelezés, VIII. k. 411., 476—478., 513., 515—517., 554—556. Az 1680. évi levelek a Teleki-levelezés sajtó alá készített, de kiadatlan kéziratában; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Quart. Hung. 2979. II. k. 18., 24., 96. fol.

⁴¹ Alvinczi Péter okmánytára. Közzétette SZILÁGYI SÁNDOR. I. k. Pest 1870. (Monumenta Hungariae Historica. I. oszt. XIV. k.) 19., 25—27.

⁴² Turul, 1894. 91.

⁴³ 1689 májusában Szatmárt keltezi Károlyi Boldizsárhoz írott rövid levelét. (Történeti Lapok, 1874. 46.)

⁴⁴ L. Országos Levéltár. Lónyay-levéltár, Appendix, fasc. 4. 22—23. 1695-ben a Bereg megyei Lónyay-javak már Absolon Dániel kezén vannak.

A *Phoenix* 1693. évi megjelenésénél még egy szempontot kell megemlítenünk. A török kiűzésével Erdély önálló léte lehetetlenné válik, Teleki, visszatérve ahhoz a politikához, melyet Kemény János mellett követett, a nyolcvanas évek közepén egyengetni kezdi a Habsburgoknak Erdély felé vezető útját. 1690-ben bekövetkezik az, amitől Kemény János is tartott: a kis ország Bécs szabad prédájává válik. Az érdeklődés Erdély iránt a királyi Magyarországon is természetesen fokozódik, s ezt az érdeklődést elégti ki Gyöngyösi, amikor Erdélyről szóló művét nyomdába adja.

Látszólag a mű ekkor teljesen megfelel a politikai irányvonalnak: olyan hősről szól, aki már harminc évvel ezelőtt felismerte Magyarország és Erdély sorsának összekötöttségét, — azok a szakaszok, amelyek a császári seregek hitványságáról szólnak, könnyen kihagyhatók; II. Rákóczi György személye régen elvesztette aktualitását, Lónyay Anna kegyelmet nyert.

Mindamellett a *Phoenix* az adott körülmények között sem gyakorolhatott lényegében más hatást, mint megírása időpontjában. A különbség csak annyi, hogy míg a hatvanas években a mű a magyarországi nemességet lett volna hivatva a bécsi orientáció veszélyeire figyelmeztetni, most Erdély számára aktuális Kemény János története, — jelképezve egyben a magyarországi köznemesség aggodalmát a Habsburg-uralom alá került Erdély sorsa felett.

Hogy ez az aggodalom Gyöngyösiben tudatos: arra bizonyos az, hogy az 1693. évi kiadást erdélyi főúrnak, Apor István kincstartónak dedikálja. Az ekkor írott bevezetés sok szóval magasztalja a Gyöngyösi által soha nem is látott, s a következő években a császáriakat kiszolgáló Apor érdemeit, néhány megjegyzés azonban elárulja az író politikai hangulatát is. Mert talán nem véletlen, hogy Apor őseinek rövid felsorolásában „amaz nagy emlékeztető László vajda” is szerepel, aki „az Bavariai Ottho Hercegnek, mint arra nem érdemesnek, az Magyarországi Szent Koronát levonván fejrül, atta azt annakutána az első Károly Királynak koronázattyára”. S nincsen talán él nélkül az sem, hogy Gyöngyösi a következő lapon arra hívja fel a figyelmet: „Mit használ a régi Nemes Vér és Eleink nagy állapotya, ha magunk cselekedete távul esik azok dicsőségétül, és elvész abban Nemzetének minden fényessége, aki csak eredetítől veszen dicsíretet.” Végül kijelenti, hogy művét tanulságnak szánta: e versek, „ha egyenesen nem illetik is Nagyságotat, de minthogy nagyobb részében Erdélre nézők és annak akkori állapottyát adgyák elé Kemény János dolgaival, annyiban, amennyiben Nagyságot azon haza fia, lehet azokhoz közü Nagyságotnak is”.⁴⁵

Az ilyen módon rekonstruált gondolatmenet természetesen merészebb, mint amit Gyöngyösitől várhatnánk, de hogy rekonstruálható, mutatja, hogy latensen, lehetőségként benne rejlik a műből levonható tanulságok között. De ettől függetlenül is, Kemény János története közvetlen aktualitása elvesztésével is a Habsburg-uralom jellemző dokumentuma maradt, különösképpen azok számára, akik ismerték özvegye hányatott életének viszontagságait is.

3.

A *Phoenix* politikai irányvonalára vonatkozó megjegyzésekkel talán sikerült bebizonyítanunk, hogy Gyöngyösi költészetének más célja is volt, mint hogy főúri pártfogói kedvét keresse. Hogy persze ez a motívum is közrejátszott művei megalkotásánál: ezen a XVII. század irodalmi viszonyainak ismeretében nem csodálkozhatunk, s hibát követnénk el, ha a XVII. század minden irodalmi jelenségét Zrínyi egyedülálló, hatalmas egyéniségének alkotásaihoz mérnénk. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Zrínyi a maga országos pozíciójában, hatalmas birtokain nemcsak magasabb látószögéből szemlélhette Magyarország sorskérdéseit, mint a kisorsú viszonyok között élő Gyöngyösi, de ugyanezek a keretek az önálló gondolkodás, szabad véleménynyilvánítás olyan alapjait és lehetőségét teremtették meg számára, amelyek a függő helyzetben élő, anyagi létében is bizonytalan Gyöngyösi számára nem voltak adottak.

⁴⁵ Badics-kiadás, II. k. 10—13. l.

Nem láthatjuk azonban világosan a Kemény-eposz politikai jelentőségét anélkül, hogy ne vizsgálánánk meg Gyöngyösi egész politikai fejlődésének keretében. Nem célunk itt Gyöngyösi magatartásának minden oldalról történő vizsgálata; mindössze az erre vonatkozó — sok ellentétes eredményt tartalmazó — irodalom áttekintését s néhány vonatkozásban kiegészítését kíséreljük meg.

Elsőnek Arany János foglalkozott Gyöngyösi politikai állásfoglalásának kérdésével 1863-ban. Úgy látja, hogy a *Murányi Vénus* megrása után Gyöngyösinél fordulat következett be „politikai színárnyalatára nézve”, s megjegyzi: „Gyöngyösit én ama hazafiakhoz számítom, kik, az alkotmány érdekében reménnyel néztek az erdélyi ellentállásra, anélkül, hogy csatlakoznának a mozgalomhoz. És egy Lobkovitz—Caraffa világban mi is lehetett volna egyéb?” Ugyanakkor a politikai elem érvényesülését Gyöngyösi költészetében nem találja jelentősnek: az ő „választott tárgya: mindig és mindenütt a szerelem. . . Ne keressünk hát Gyöngyösi műveiben egy oly magasabb világeszmét, aminő 'Sziget ostromá'-nak alapul van vetve; az ő elbeszélései nem léledzenek oly magasra.”⁴⁶

Arany nézeteivel némileg szembehelyezkedett Fülep Imre 1889-ben megjelent tanulmányában. Fülep a *Murányi Vénus* és a *Phoenix* közötti különbséget nem látja lényegesnek. „Gyöngyösinek jó embere volt mindaz, aki a töröknek ellensége volt, azért embere neki II. Rákóczi György. De gyűlölte azt az erdélyi pártot, mely Erdély hagyományos politikáját követte s a törökhöz csatlakozott. . . Gyöngyösinek egy politikája volt, a német császár és magyar király segítségével egyesíteni, a török uralom alól kiszabadítani Magyarországot.” A Thököly-éneket Fülep nem tartja hitelesnek, illetve feltételezi, hogy ezt a labanc Gyöngyösi „villámhárítót” tartotta készenlétben, „arra az esetre, ha Rozsnyóba is beüt a kuruc mennykő.”⁴⁷

Hogy Gyöngyösi költészetének a politikai mondanivaló nem lényegtelen alkotóeleme, erre Arany László célzott elsőnek. Gyöngyösi sokféle elmélkedései között „hazafias felsőhajtásai a légeredetiebbek és legjobban lelkéből folynak.” Műveiben „oly gyakran kitarja hazafiúi gondolatait Gyöngyösi, hogy ezekből egész politikai jelleme kifejlik. Csaknem előttünk áll a higgadt gondolkodású, bölcselkedő szellemű gömöri táblabíró, aki hűséggel viseltetik a királyhoz, míg lehet, óhajtja a békét, kerüli a forradalmat, kárhoztatja a pártoskodást, de az alkotmányból s nemesi jogokból sem enged. Loyalitása a változó idővel együtt alakuláson megy át, s ez kiérzik műveiből is.” Ha Wesselényi meg nem hal, Gyöngyösi bizonyára részese lett volna az összeesküvésnek. „Loyalitása mindenesetre megrendült.”⁴⁸

A Gyöngyösivel a barokk izlés szempontjából foglalkozó Horváth János tanulmányában nem tér ki Gyöngyösi költészetének politikai vonatkozásaira. „Szerelem és vitézség (de úgy, hogy ez utóbbi csak menlevél legyen az elsőhöz); Venus és Mars. . .; erotikum és antikizált hős: e kettős eszmény. . . lett kizárólagos költői célja a Murányi Vénus írójának.” „. . . a valóság. . . csak mint szerelmi motívum érdeklí a költőt. Antik poétai elemekkel felsallangozott modern vitézi erotikum: ez volna az igazi meghatározása. Elsősorban erotikum; minden egyéb csak ürügy és járulék.”⁴⁹

Gyöngyösi pályájának, munkásságának legjobb ismerője, Badics Ferenc nem lát problémát Gyöngyösi politikai változásainak kérdésében, s Gyöngyösi-életrajzában a változó események egyszerű függvényeként ismerteti a költő politikai fejlődését. A *Murányi Vénus*-ban megnyilvánuló szilárd királyhűségtől Kemény János és Erdély sorsának résztvevő rajzán s a törvényes rend helyreállításának a *Palinódiában* megnyilvánuló reményén át jut el Gyöngyösi addig a pontig, amikor „őszinte örömmel lelkesedett az állandónak ígérkező új idők fel-

⁴⁶ ARANY JÁNOS: Gyöngyösi István. (Első megjelenése: Koszorú, 1863. 23., 24. sz.)

⁴⁷ FÜLEP IMRE: Gyöngyösi István. (Pótkötetek az Egyetemes Philológiai Közlönyhöz. I. k. 1889.) 97—100.

⁴⁸ ARANY LÁSZLÓ: A magyar politikai költészetéről. Bp. 1902. (Olcso Könyvtár, 1259—1260.) 14—16.

⁴⁹ HORVÁTH JÁNOS: Barokk izlés irodalmunkban. (Tanulmányok. Bp. 1956.) 82—85.

virradtán, midőn »kalpag szab rendet a magyarnak«, Bécs beleegyezésétől is remélve ennek az állapotnak létrejöttét. Thököly azonban elbukik, s Gyöngyösi megismétli a haza panaszát a nádorhoz, mint az egyetlen lehetséges menedékhez.⁵⁰

A politizáló Gyöngyösi problémáját legelmélyültebben Waldapfel Imrének 1935-ben megjelent, de a Badics-féle összefoglalásnál modernebb szempontokat érvényesítő tanulmánya veti fel. Megállapítja, hogy Gyöngyösiben „különös módon csak a magyar Ovidiust szokás látni, pedig alig van irodalmunknak nálánál erősebben politikai érdekelttségű költője”. A tanulmány rámutat e politikai érdek társadalmi összefüggéseire is: Gyöngyösiben „a magyar köznemesség tisztelhetette eszményeinek első költői kifejeződését”. „Gyöngyösi politikai hitvallása együtt fejlődik, együtt alakul a XVII. századi magyarság egy jelentékeny részével, avval a legpolitikussabb réteggel, mely a német és a török túlsúly között mindig az egyensúlyhelyzetet kereste.” Már a *Murányi Vénusban* „feltűnik ez a jellemzően köznemesi magatartás: lojalitás, bizonyos állandó kurucos ressentiment-nal.” Waldapfel röviden rámutat ennek a magatartásnak Gyöngyösi későbbi műveiben való továbbfejlődésére is, a *Phoenix* aktuális politikai élére, „az alkotmányos küzdelmek törvényes részleteredményének” ünneplésére a *Palinodiában*, s a Thököly házasságára írott műnek „a török és a német közti egyensúlyi helyzetet kereső magyarság belső feszültségét” idéző részleteire.⁵¹

Ma irodalomtörténetírásunk nem vette eléggé figyelembe ezeket a megállapításokat Gyöngyösi értékelésénél. Az 1957-ben megjelent magyar irodalomtörténet a problémát túlságosan is leegyszerűsíti. Gyöngyösi „politikai pályafutása... a felvidéki nemesség tipikus magatartásának tükrö: a császári és kuruc erők küzdelmeiben mindig annak az oldalán áll, aki megyéjében, Gömörben parancsol.” „Politikai elvtelensége költészetének is jellemvonása: a kor nagy nemzeti kérdéseire nem ad feleletet; udvari költészet ez, lényege a hízelgés, a bók.” „... kuruc magatartása nem őszinte, hanem csak alkalmi opportunizmus...” „A kor fő mozgató erőt, a nemzeti élet legsúlyosabb kérdéseit” sem felismerni, sem művésziileg tükrözni nem képes.⁵²

Fentiekből — nem térve ki részletesen azokra a megállapításokra, melyekkel nem értünk egyet — további megjegyzéseink alapjául a következő mozzanatokat emelhetjük ki:

Gyöngyösi a magyar irodalom politikus költői közé tartozik. Nézetei a viszonyok alakulásának megfelelően gyakran ingadozást mutatnak; ebben a vonatkozásban Gyöngyösi a felvidéki köznemesség magatartásának tükrözője. Magatartásának alapja a lojalitás, melyet a török iránti gyűlölet erősít; a Bécs részéről tapasztalt sérelmekből fakadó ellenzékiesség gyengít.

Mielőtt Gyöngyösit az elvtelenség, opportunizmus vádjában elmarasztalnánk, vessünk egy pillantást a korszakra, melyben pályáját megfutotta. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy az a harminc egynehány év, amelynek leforgása alatt Gyöngyösi politikai jellegű költeményeit írta és kiadta, a magyar történelem legvígasztalanabb szakaszai közé tartozik. Elejét a vasvári béke, Zrínyi halála jelzik; végét a Habsburg-uralom benyomulása Erdély földjére. S a közbeeső évek fő eseményei: a Wesselényi-összeesküvés vérbefojtása s az ezt követő nyílt abszolutizmus; a nemzeti szerepét elvesztett Erdély hanyatlása; a bújosók elkeseredett, de rosszul szervezett, épp ezért reménytelen harcai. E korszakban következik ugyan be a török várva várt kiűzése, ennek nagy ára azonban már előreveti árnyékát. Egyetlen rövid szakasz, Thököly Imre korszaka az, amely kiutat látszik nyújtani a teljes reménytelenségből; sem előtte, sem utána nem kínálkozik a magyarság számára reális kibontakozás. A gyűlöletes török veszély csökkenésével nő a bécsi politika nyomásának súlya; a magyarság őrlődése két malomkö között e korszakban reménytelenül világossá válik.

⁵⁰ BADICS, id. m. 85—86., 99—100.

⁵¹ WALDAPFEL IMRE: Gyöngyösi István. Bp. é. n. (A Magyarságtudomány tanulmányai II.) Idézetek a 6., 9—12. lapokról valók.

⁵² A magyar irodalom története. Bp. 1957. 138—140.

Ilyen körülmények között, úgy véljük, Gyöngyösi megítélésében nem az lehet a döntő szempont: kihez fordul mondanivalójával; — sokkal inkább az: mi az, aminek elmondását költői, politikai, emberi feladatának érzi. Vizsgáljuk meg, hogy szemléletének említett tényezői — loyaltás, törökgyűlölet, ellenzékiesség — hogyan érvényesülnek politikai mondanivalót tartalmazó írásaiban.

Az 1664 elején — még a vasvári béke megkötése előtt — befejezett *Murányi Vénusban* egyelőre a loyaltás, a császárhű Wesselényi dicsőítése a központi politikai gondolat. A török veszélyről konkrétan nem esik szó, ellenzéki hang sem keveredik az egyértelmű sorok közé. Legfeljebb — mint Waldapfel Imre is észrevette — az idegen uralom tudatának jelenléte, s a király és az erdélyi fejedelem egyenrangú szembeállítása — „Így magyar koronánk bécsiekre kelvén, . . . Rákóczit az Erdély uralván s tisztelvén” — az, ami e császárhűség nem megindaghatatlan voltára enged következtetni. Egyetlen kitérésben emelkedik túl Gyöngyösi Wesselényi népszerűsítésének célkitűzésén: abban a néhány szép szakaszban, amelyekben a „veszni tért kis haza” viszontagságait panaszolja fel, s az ország nyomorúságaiért — „hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán” — a nemesség elkorcsosulását, széthúzását teszi felelőssé. (1. r. 28—35. sz.)

Az a Wesselényi, akit Gyöngyösi a *Murányi Vénusban* ünnepel, éppen a mű írásának időpontjában a török elleni harc szervezésével foglalkozik, mégpedig a bécsi udvar rosszindulatú akadékoskodásai közepette. A vasvári béke kiváltotta keserű hangulatban kezdetett azután hozzá Gyöngyösi második nagy műve, a *Phoenix* írásához. E mű politikai vonatkozásait már ismertettük; itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy e műben Bécs vagy a császár iránti rokonszenvnek nincsen nyoma, viszont nagy súllyal érvényesül Gyöngyösi politikai világnézetének másik két tényezője: az országot pusztító török iránti gyűlölet, s a császári segítség hiányosságainak bírálatában nyíltan, a történet egészében burkoltan megmutatkozó ellenzékiesség. Figyelemre méltó, hogy a *Murányi Vénus* elején elhangzó intelmek pendant-ját a *Phoenix*-ben is megtaláljuk: néhány szakaszban itt is közvetlenül fordul a nemességhez, de itt nem az egyenlenséget rója fel fő hibájául, hanem a katonai erényektől való elfajzást. E keserű részlet végén — mint láttuk — csak rövid célzással nyújt némi biztatást a költő: „Mindazáltal, ha még lenne jó vezére Meg tudna javulni ezeknek is vére.”

E vezér nem jön el; Magyarországra a kíméletlen elnyomás évei következnek. A Wesselényiek mellett némileg kompromittált Gyöngyösi meghűződik császárhű pártfogói árnyékában, s csak akkor szólal meg újra politikai kérdésekben, amikor Bécs a nádori szék betöltésével helyreállítja a rendi alkotmányos formákat, s a sérelmek orvoslását ígéri. A nemesség egy részét megbékíti a látszólagos jóindulat, a bújdosók azonban, élükön most már Thökölyvel, tovább folytatják a harcot. Azoknak a véleményét, akik a két irány között állva nem elégszenek meg ígéretekkel, s beváltásukat sürgetik, Gyöngyösi fejezi ki a *Kesergő Nymphá*-ban.

Mert — eltekintve attól, hogy a királyi Magyarország főméltóságához íródott — a *Kesergő Nympha* a loyaltás érzéseit igen kevésbé szóllaltatja meg. A „nagy jajjal” zokogó nimfát, akinek „fejét gyászoló fátyol rongya” borítja, s akinek „van egész személyén szomorú éccaka”, két ellenség tette tönkre: a Sas és a Hold.⁵³ S hogy a Sas már régebben nem juttatta erre a nyomorult helyzetre, csak annak köszönhető:

Volt olly, szorogatni aki nem engedett,
Feltámadt mellettem, meg is verekedett,
Körme közzül kivont, éltem menekedett,
S a Sas, mint én, gyakran bővebben szenyvedett. (38. sz.)

Lehetetlen e soroknál nem Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György függetlenségi harcaira gondolnunk. A nimfa csak második helyen, kisebb hangsúllyal említi a Holdat tönkretevői kö-

⁵³ Vajon a „sas körme” nem innen került-e a Rákóczi-nótába?

zött, s azt, hogy most már elmúlt az az idő, amikor „volt ellene is, ki mellettem felkelt”. Szenvedései enyhítésére ő maga egyetlen utat jelöl meg, s ez nem más, mint a Murányi Vénusban — más hangsúllyal — már hangoztatott egyetértés:

Volnátok ugyan még, kik segíthetnétek,
Ha mind nem, rész szerént felépíthetnétek,
Oszlott kezeteket ha öszveszednétek,
Védelvezemben edgyetértenétek. (43. sz.)

S bár az Esterházy-címerből megszemélyesített Kardos Griffet Sasos Jupitér küldi a nimfa védelmére, a Griff fő érdeme az, hogy „nem idegen, de nemzeted vére”, s a nimfa szavai hozzá: „... úgy viseld gondomat, Hogy nagyobb siralom ne érje napomat”. A vers nem az ünneplés, hanem csak a reménység hangjaival zárul; s ugyanezt fejezi ki az ajánlás is, mely „a régen kívánt magyar Palatinus új méltóságának” örvendezve kéri, hogy a nádor a nimfa ügyét úgy vegye szívére, „hogy amelly Griffnek szárnya alá folyamodott, ottan kívánt nyugodalmat vehessen az is magának”. Ez a hang, úgy véljük, élesebb, szókimondóbb, mint a *Phoenix-é*; bár az ellenzékliség még megmarad a császárpárt keretei között.

Ezeket a kereteket két év múlva lépi át Gyöngyösi, a Thököly. Imre és Zrínyi Ilona házasságára írott művében. Loyaltása, császárhűsége már a *Nympha* írása idején, mint láttuk, inkább feltételes, mintsem szilárdan megalapozott. A két mű között vannak is gondolati egyezések; egyes mozzanatok Gyöngyösi korábbi műveiből ismerősek. A Sas körméről (7. sz.), a haza régi dicsőségéről (101—108. sz.) már a *Kesergő Nymphá*-ban hallottunk; hogy a királyság „idegen nemzetre juta”, ezt már a *Murányi Vénus* is említi. Nem meglepő az sem, hogy Gyöngyösi részvétellel ír a haza szabadsága mellett felkelt „úri bajnokok”-ról s bukásukról (118—121. sz.), hiszen köztük volt első pártfogója, Wesselényi nádor is. A nehezebb lépést Gyöngyösi akkor teszi meg, amikor törökgyűlöletét teszi félre, s aggályai, fontolgatásai vissza is tükröződnek művében.

Mindenekelőtt nem mulaszthatja el, hogy dicsérettel ne említse a haza évszázados harcát a török ellen. De „minthogy nincs senkitől kívánt segítsége, Hanyatlani is kezd régi dicsősége” (112. sz.). S a hős, aki a „régii törvényiben rontatott” haza bajainak orvoslását vállalta (137—140. sz.), „sokat fárad ... az Sasok uránál”, s csak a hittegelések, praktika hatására

kéntelenítettett onnét elfordulni
Az Hold tiszteleti székihez borulni.

A körülmények kényszerítették erre:

... az üdötül kell tanácsot kérdeni,
És amit az javal, ahoz kell kezdeni.
Az szükség ott vérszi maga segítségit,
Az hol találhattya annak elégségit. (186—187. sz.)

A török pártfogás kérdésére Gyöngyösi többször is visszatér; eloszlatja a török hatalom ingatagságának hitét, hivatkozik e szövetség kényszerű voltára (467. sz.), s a nemzetek közötti egyetértés hiánya folytán a török kiűzésére vonatkozó remények csődjére (450—451. sz.): „Hamarabb léssen az, hogy romlást vegyenek, Avagy, mint te, annak térdhajtást tegyenek.” Csak röviden utal a költő arra, hogy mindennek ellenére hogyan gondolkodik e szövetségről:

Hogy ha nem hathattya kedvére az eget,
Az bosszúság olykor poklot is feszeget. (454. sz.)

A török pártfogás feletti aggályok eloszlatása után, mint a *Kesergő Nymphá*-ban, ismét „az rongyolt Haza” lép színre, s mint ott Esterháznak, itt „új Urának” könyörög gyógyulá-

sért (487—492. sz.), egy célzással utalva megelőző szereplésére, s arra, hogy Esterházy nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket:

Mert aki eddig volt hogy már segítségem,
Bővült attul inkább, mint szűkült inségem. (488. sz.)

Az elkorcsosult nemesség, fegyelmetlen hadsereg problémája, mely a *Murányi Vénus*-ban is, a *Phoenix*-ben is felvetődött, itt magától megoldódik: „Jobban tart az had is, mint eddig botodtul”; „Akaratoskodni az negédség nem mér. . . És így megjavul még benne az korcsos vér.” (78—79. sz.) S az egyenletlenség, pártosság korholása helyett a költő az egységes Magyarország képét villantja fel:

Az Tiszánál fogják zászlódat felvenni,
Az Dunán is által fognak azzal menni,
Diadalmas próbát azon túl is tenni,
Ha nehéz munkával kell is annak lenni. (80. sz.)

Nincs okunk arra, hogy a Thököly házasságát politikai okokból kihúzzuk Gyöngyösi műveinek sorából;⁵⁴ de arra sem, hogy éppen ezért vádoljuk elvtelenséggel, oportunizmussal. A felvidéki köznemesség — s vele együtt Gyöngyösi — útján logikusan lehetett eljutni erre a pontra: amilyen az ellenzékiesség — igényei reális megvalósításának lehetőségét látva — olyan erővel támad fel, hogy háttérbe szorítja, időlegesen paralizálja a törökgyűlöletet.

Thököly felkelése azonban elbukott. Gyöngyösi politikai megnyilatkozásai évekre megszűnnek; valóban nehéz volna bármit is mondanía, hacsak nem akarná a győzelmes Habsburg-rendszert ünnepelni. Politikai érdekű művet nem is ír többet; mindössze néhány megjegyzés, s műveinek új kiadása az, amiből álláspontja további alakulására következtethetünk.

Magánlevelein kívül — melyeket az írói mondanivaló elbírálásánál, úgy vélem, nem vehetünk döntő súllyal figyelembe — egyetlen nyilatkozat maradt fenn tollából, amelyben megszilárdult loyaltásáról, erős törökellenességről s az ellenzékiesség teljes felszámolásáról tesz tanúságot. 1690-ben — a *Rózsakoszorú* Koháryhoz intézett ajánlásában — hagyja el ez a sajtót, akkor, amikor a török kiűzése Magyarországról nagyjából már befejezett tény. Nem csodálható, hogy Gyöngyösi, aki Thököly fejedelemségének török orientációját már 1683-ban is nehezen tudta elfogadni, az adott körülmények között ellene fordul, sőt ellenszenvét Thököly pozitív korszakára is visszavetíti: „törökös cimborá”-nak nevezi, s vele szemben a királyhűségben állhatatos Koháryt magasztalja, elismerve — talán önkritikával — azt is, hogy ezekben az években csak nagyon kevesen őrizték meg ezt az állhatatosságot: „Valóban ritka madár is vala az akkor esztendőik zavorában az Nagyságod maculátlan hűségének tiszta kristállya s feir rósája.” A *Rózsakoszorú* ajánlásában nagy kedvvel leírt harci jelenetekben azonban az ellentétet lehetőleg a királyhű magyarság és a török között élezi ki: Füleket a török és „az oda cimborás magyarság is feles néppel megszállván, . . . kemény lövések és ostromok alá vétetett . . . kiváltképpen az töröktül azon hely”; Koháry hősiességét e török megszállók ellenében ünnepli.

⁵⁴ A Gyöngyösi szerzősége elleni érveket Császár Elemér foglalta össze id. egyetemi jegyzeteiben. (224—227.) Tartalmi érvei: 1. Szokatlan Gyöngyösitől, hogy nem nevezi meg sem hőst, sem a szereplő nemzeteket, s ez utóbbiak helyett szimbólumokat használ. — Ez téves: a *Palinodia* szövege sem nevezi meg Esterházyt; viszont a szimbolikus elnevezések (Sas, Hold) a Thököly házasságán kívül mind a *Palinodiá*-ban, mind a *Rózsakoszorú* bevezetésében előfordulnak. 2. A politikai koncepció eltérése Gyöngyösi többi művétől. — Erre fentiekben már megkíséreltünk válaszolni. Császár esztétikai érvei véleményem szerint ugyancsak nem meggyőzőek, ennek elemzése azonban nem tartozik tárgyunkhoz. Annyi kétségtelennek látszik, hogy a Thököly házassága gyorsabb munkával, zaklatottabb körülmények között keletkezett, mint két elődje; Gyöngyösi eredetileg bizonyára rövidebbre is tervezte mostani formájánál.

Ez árnyalatok ellenére a nyilatkozat mégis egyértelműen loyális. Figyelemre méltó azonban, hogy Gyöngyösi mindössze is csak egy rövid szöveget szentel ezeknek a nézeteknek; a hányatott életű Koháry egyébként épp úgy nem kap eposzt, mint főpártfogói, a királpárti Andrásyak. Kohárynak egy vallásos és egy erotikus művel, Andrásy Péternek a regényes Charicliával kedveskedik a szerző, alapján véve változatlan politikai nézeteiről azonban két régi műve kiadásával — mindkettőnek címe is hangsúlyozza az ismétlés-, felelevenítés-jellegét — tesz tanúságot: a *Porából megéledett Phoenix*-szel és a *Palinodiá*-val.

A *Phoenix* 1693. évi kiadásáról már szoltunk. Az áttekintés teljessége kedvéért itt csak annyit kell újra megjegyezni, hogy a mű a Montecuccolit és az elkorcsosult magyarságot támadó részek kihagyásával még nem vált loyálissá, s bár a törökellenesség időközben elvesztette aktualitását, Kemény sorsa pedig már csak hagyomány, példa, s nem konkrét politikai útmutatás, az egész mű a kortárs-olvasót mégiscsak a Habsburgokkal szembeni óvatosságra figyelmezteti. Ugyanezt teszik — konkrétan — a Kesergő Nympha újra előadott panaszai is.⁵⁵ A viszonyok 1695 körül még súlyosabbak, mint 1681-ben voltak. Az akkor megválasztott nádor nem sokat segített a haza bajain, sőt közben maga is keserű tapasztalatokat szerzett Bécs ígéreteinek értékéről; Magyarország lényegében az örökös tartományok közé süllyedt, a gyarmatosító törekvések egyre nyíltabban érvényesültek. A nimfa panasza így új hangsúlyt nyer: ismétlés, nemcsak abban az értelemben, hogy a költő királyhűsége megingása után ismét a törvényes nádorhoz fordul, de abban az értelemben is, hogy ez a figyelmeztetés, kérés már másodszer hangzik el, minthogy az elsőnek nem volt eredménye. Az 1695. évi kiadás címlapja szerint a jajgató, rongyos ruhájú nimfa épp úgy „Magyarország mostani állapotját példázza”, mint 1681-ben, s ez a tizenöt éve nádor Esterházy Pálra nézve éppen nem hízogó körülmény, nem is tekintve azt, hogy a török kiűzése, úgy látszik, a költő szerint nem sokat változtatott a nimfa nyomorult helyzetén. De ha Esterházy nem is tud segíteni, — 1695-ben egyáltalán senki sincsen, aki felé az elégtelenség vagy köznép reménykedve tekintetne.

Amikor 1703-ban megjelenik Rákóczi: Gyöngyösi már 74 esztendősen. Éppen nem meglepő, hogy bizonyos aggodalommal várja, hogy a felkelés „szikrájából netalám nagyobb tűz is lobbanjon”.⁵⁶ Mikor azonban a tűz fellobban, nem szökik Bécsbe az Andrásyakkal, hanem helyén marad, s mint alispán, végrehajtja a kurucok rendelkezéseit.⁵⁷ Hogy e csatlakozást mennyire diktálja érdeke, nehéz volna lemérni. Ami azonban ekkor is kétségtől átérzett meggyőződése, az „a Haza közönséges java” érdekében, „annak nagyobb előmenetelére” szükséges „szép egység” gondolata,⁵⁸ amit bővebben is kifejti egy protestáns részről történő templomfoglalás kérdésében Telekessy István egri püspökhöz írott levelében. „Minthogy a mostani magyar hadaknak a fejei catholicusok”, írja, remélhető, hogy a katolikus vallás most nem fog szenvedni, mint Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György és Thököly „idejebéli háborúságokban”. A vallási kérdéseket most nem kellene bolygatni: „a’ volna ugyanis jó principiuma a dolgok szerencsés folyamának, ha holmi novitasok kezdésével, kiváltképpen in negotio religionis nem idegenítetnének az elmék, hanem fére tevéen minden kedvetlenséget nemzhető dolgokat, munkálkodnánk az haza javát szép egységgel mostan, és annak utána, amikor jó véggel megcsendesednének a dolgok, várná akkor osztán annak idején és helyén kiki a controversiak decidálását”.⁵⁹ Ez Gyöngyösi utolsó politikai állásfoglalása; néhány hónap múlva már nincs az élők sorában.

⁵⁵ SZEREMLEY BARNA: Gyöngyösi István Palinodiája. Uránia, 1901.

⁵⁶ Gyöngyösi Koháryhoz. 1703. jún. 11. THALY KÁLMÁN: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I. k. Pest 1872. 333.

⁵⁷ BADIĆ, id. m. 110.

⁵⁸ Gyöngyösi II. Rákóczi Ferenchez. 1703. nov. 24. Közli: GYÖNGYÖSY LÁSZLÓ: Gyöngyösi István a vallás ügyéről. Protestáns Szemle, 1912. 389.

⁵⁹ 1703. dec. 7. Megj. uo. 390.

Áttekintettük Gyöngyösi politikai érdekű, a nyilvánosságnak szánt megnyilatkozásai sorát. Kétségtelen, hogy ezek bizonyos ingadozást tükröztek, — ami egy-egy párthoz való formális csatlakozását illeti, talán árulást is. Két vonatkozásban azonban Gyöngyösi mindvégig következetes maradt.

Az egyik a magyarság egységre buzdítása. 1663-ban a Murányi Vénus épp úgy ezt az egységet tanácsolja, mint a negyven év múlva írt hivatalos akta sorai. S ha az egységes Magyarország gondolata csak egy pillanatra — a Thököly házasságában — fogalmazódik is meg, a magyarság érzelmi-politikai összetartása, mint a Sas és Hold közötti keserves állapot egyetlen orvosszere: a költő állandó mondanivalója. S tegyük hozzá: Gyöngyösi költői feladatának érzi, hogy ennek a szükségességéről meg is győzze olvasóit, aminthogy feladatának érzi azt is, hogy az ország főembereit — Esterházyt, Thökölyt, Apor Istvánt — a haza iránti kötelességeikre, felelősségükre figyelmeztesse.

A másik gondolat, amely a költő megnyilatkozásait egységbe fűzi, az, hogy Gyöngyösi — e művek tanúsága szerint — átérzve a magyarság kétségbeejtő helyzetét, egész életén át kereste azt a nagy egyéniséget, azt a hőst, akire ő, s vele együtt a köznemesség, rábízhatta az ország gondját; aki, egyesítve a széthúzókat, megjavítva az elkorcsosult magyarság szellemét, leküzdve a kétoldalról fenyegető veszélyeket, megvalósítsa azt az anyagi és szellemi felendülést, amit a kesergő nimfa épp úgy remél Esterházytól, mint ahogyan „az condorlott Haza” utóbb Thökölytől várja láncai leoldását, „szép termő mezeje” megújulását, „az szép arany üdőt”. E hős a költő szemében 1664-ben a királyhű Wesselényi; néhány év múlva, a „jó vezér”-re tett célzásban, talán még mindig ő, de már nem a loyális főúr, hanem egy összeesküvő feje; 1681-ben és 1695-ben Esterházy nádor, mint egyetlen lehetséges megoldás; 1683-ban pedig a reális eredményeket ígérő kuruc szabadságmozgalom vezére, Thököly; e hazamentő hősiesség történeti példája pedig az „édes hazájának szíves szeretetét” vérrel megpecsételő erdélyi fejedelem, Kemény János.

Hogy e hős-koncepció Gyöngyösinél épp annyira a barokk irodalom „athleta Christi”-gondolatának egy világias változata, mint amennyire a politikai adottságok szükségszerű terméke, — az, úgy véljük, nyilvánvaló; valamint az is, hogy tévednénk, ha Gyöngyösi alakját az alkalmi-udvari költészet színvonalára alacsonyítanánk. Nem téveszthet meg az, hogy mondanivalóját Gyöngyösi nagy kedvvel és részletességgel elbeszélte szerelmi történetek keretében adta elő, úgy, hogy a politikai mag csak e népszerűsítő, főúri pártfogói kedvét kereső burkok lehántása után kerül napvilágra. Az egykorú olvasó lelkében — ha ez az olvasóközönség a XVII. században nem lehetett is nagyszámú — a kor zűrzavarái minden bizonnyal létrehozták azokat a hurokat, amelyek az egyébként is élvezettel olvasott történetek sokszor sorok között megbúvó politikai mondanivalójára érzékenyen reagáltak.

Nem volt szándékunk idealizálni Gyöngyösi alakját. Míg a nyilvánosságnak szánt műveiben a közgondok őszinte átéléséről, sőt, némileg a költő felelősségének felismeréséről is tanúságot tesz, magánlevelei, személyes kapcsolatai sok esetben valóban a köpenyforgató, ügyeskedő köznemes képét vetítik elénk. Ez azonban csak arra bizonyos, hogy az ügyvéd, a familiáris, a földbirtokos kora gyermeke volt, s élt, ahogy lehetett. A költőnek sikerült egy kissé félretolnia ezeket a korlátokat, megkísérelnie valamiféle kibontakozás előmozdítását, s ezzel együtt képet adnia az utókornak is a XVII. század végi magyarság problémáiról és útkereséséről.

GYÖNGYÖSI ET LE „PHÉNIX RENAISSANT DE SA CENDRE”

(Sur les problèmes des rapports historiques du „Phénix renaissant de sa cendre” et de l’attitude politique de Gyöngyösi)

L’étude traite le conte en vers, intitulé „Le Phénix renaissant de sa cendre”, de István Gyöngyösi, un des plus importants poètes hongrois du XVIIe siècle, et à partir de l’analyse des sources, ainsi que des rapports historiques de l’ouvrage, l’auteur y examine aussi la question de l’attitude politique de Gyöngyösi. Le „Phénix” raconte en forme poétique l’histoire du mariage de János Kemény, prince de Transylvanie, de sa captivité chez les Tartares, de sa principauté d’une année et de sa mort dans une bataille contre les Turcs. — La première partie de l’étude soumet à un examen détaillé la question relative à l’usage des sources par Gyöngyösi. Quant à la troisième partie du poème, celle où le poète s’occupait de la principauté de Kemény, l’auteur constate que Gyöngyösi avait pour source principale l’ouvrage du chancelier de Transylvanie, János Bethlen, ouvrage relatif à l’histoire de l’époque et rédigé en latin. Lorsque le poète s’écartait de sa source, c’était, d’une part, en faveur de la formation poétique du sujet, mais d’autre part, aussi au service de certains buts politiques: notamment en vue d’idéaler la figure de Kemény, qui fut représentée par Bethlen avec une antipathie pour une large part injustifiée, et de présenter le prince Kemény comme un des héros de la lutte séculaire contre les Turcs et en même temps comme une victime de la politique perfide des Habsbourg.

La deuxième partie de l’étude contient une analyse ultérieure de la conception anti-Habsbourg du poème, et en se basant sur les rapports politiques de celui-ci, l’auteur désigne pour l’époque vraisemblable de la rédaction de l’ouvrage les années de 1665 à 1670. Dans le troisième chapitre, elle essaie d’intégrer le „Phénix” dans l’ensemble du développement politique de Gyöngyösi. Dans les conditions compliquées et graves de la Hongrie du XVIIe siècle — le pays, démembré en trois parties, étant entre deux feux: l’absolutisme des Habsbourg et le péril turc —, Gyöngyösi, comme la petite noblesse de la Hongrie septentrionale en générale, avait en haine les Turcs dévastant le pays, et attendait de la dynastie des Habsbourg la libération et la réunification de la Hongrie. Cependant, vu la politique oppressive de Vienne, qui a méprisé les intérêts des Hongrois, la loyauté du poète s’ébranlait de plus en plus, de façon qu’il se tourna, à titre provisoire, vers Imre Thököly qui, se soulevant contre les Habsbourg, s’allia aux Turcs. Ses hésitations, ses espérances politiques sont reflétées dans ses poésies épiques, à sujet amoureux mais contenant de nombreux rapports politiques. Par celles-ci on peut constater que Gyöngyösi, malgré ses hésitations, était conséquent, durant toute sa vie, à exciter les Hongrois à s’entendre et à se rallier, ainsi qu’il était toujours conséquent dans ses efforts de retrouver et de populariser le personnage dirigeant dont il espérait l’amélioration du sort de la Hongrie.